2 —

DR. DRAGUTIN KNIEWALD:

CRKVENA UMJETNOST U HRVATSKOJ

ZAGREB 1943

PRETISKANO IZ ČASOPISA „CROATIA SACRA“ BR. 20–21

DR. DRAGUTIN KNIEWALD:

CRKVENA UMJETNOST U HRVATSKOJ

ZAGREB 1943

PRETISKANO IZ ČASOPISA „CROATIA SACRA" BR. 20–21

SADRŽAJ

	Stranica
1. Umjetnička vriednost zagrebačkih liturgijskih kodeksa	1—13
2. Crkvena umjetnost u Hrvatskoj	15 - 56

Dr. Dragutin Kniewald

UMJETNIČKA VRIEDNOST ZAGREBAČKIH LITURGIJSKIH KODEKSA

Zagrebačku je biskupiju oko 1094. osnovao kralj sv. Ladislav, kako svjedoči t. zv. Felicianova izprava iz g. 1234. u pismohrani nadbiskupije zagrebačke. Prvi je biskup novoosnovane biskupije bio Duh, porietlom Čeh ili Slovak. Po svoj je prilici bio član reda sv. Benedikta, jer sakramentarij sv. Margarete MR 126 iz 11 st., koji je Duh donio sa sobom, i koji predstavlja osnovicu kasnijeg zagrebačkog misala, ima izrazito benediktinski značaj. Ovaj je sakramentarij pisan 1073/92. za samostan sv. Margarete na ugarskom području. Bio je to po svoj prilici samostan sv. Margarete *de Hahót* kod Somogyvara. Osim ovog sakramentarija donio je biskup Duh sa sobom benedikcional MR 89, pisan u 11. st. za prvostolnu crkvu u Esztergomu i pontifikalnu agendu MR 165, pisanu krajem 11. st. za gjurskog biskupa Chartwirga. Svi se ovi liturgijski kodeksi čuvaju u zagrebačkoj metropolitanskoj knjižnici i predstavljaju osnovicu zagrebačkog obreda, kako se ovaj u kasnijim vjekovima razvio u zagrebačkoj stolnoj crkvi. Vjerojatno je biskup Duh sa sobom donio u Zagreb i evanđelistarij 11. st. MR 153, zatim jedan izgubljeni *plenarium,* koji je bio ukoričen u još sačuvani t. zv. diptihon iz slonove kosti, te t. zv. Radonovu bibliju, pisanu oko 800. za opatiju Saint Vaast u Arrasu (danas u nacionalnoj knjižnici u Beču). Iz znanstvene analize ovih liturgijskih kodeksa proizlazi, da su pisani prema predložcima iz sjeveroiztočne Francuske, točnije: iz područja oko Rouena. Ovo vriedi osobito za sakramentarij sv. Margarete MR 126 i pontifikalnu agendu MR 165. Sakramentarij sv. Margarete MR 126 pisan je prema predložku iz opatije Fontennelle, koja se kasnije po svom prvom opatu sv. Wandregisilu prozvala Saint Wandrille. A pontifikalna je agenda MR 165 u mnogim značajnim pojedinostima ovisna o »Liber de officiis ecclesiasticis« Ivana, biskupa u Avranches, kasnije nadbiskupa u Rouenu.

Na ovoj se osnovici zagrebački obred tiekom 12. i 13. st. podpuno razvio. Krajem 13. st. imamo već breviar zagrebačke stolne crkve MR 67, pisan 1290. Najstariji misal po zagrebačkom obredu, koji se do danas sačuvao, jest misal MR 133, pisan po svoj prilici 1323/6. To je druga faza u razvitku zagrebačkog obreda. Značajka je ove faze, da zagrebačka stolna crkva, a prema tomu i ostale crkve zagrebačke biskupije, imadu već uztaljeni obred, kojim se vrši bogoslužje. Ovaj se obred u sredovječnim liturgijskim knjigama zagrebačke stolne crkve zove: *ritus et consuetudo alme ecclesie zagrabiensis.* U 18. su st. zagrebačkog biskupa bl. Augustina Kažotića (1303—1322.) smatrali začetnikom ovog obreda. Bit će, da je bl. Augustin u velikoj mjeri utjecao na redakciju zagrebačkog breviara, misala, graduala i antifonaria u prva dva desetljeća 14. st. Tako je po svoj prilici pod njegovim utjecajem u zagrebački misal uvrštena rubrika neposredno prije pretvorbe kruha: *Uerbis sequentibus panis transsubstanciatur in corpus xpi uerum.* I prije pretvorbe vina: *Uerbis sequentibus uinum transsubstanciatur in sanguinem xpi uerum.* Ova je rubrika osobita značajka zagrebačkog misala počevši od misala prve polovice 14. st. MR 133 sve do zagrebačkog misala, tiskanog u Veneciji 1511. Uza sve to ne može se bl. Kažotić smatrati upravo začetnikom zagrebačkog obreda. To je bio biskup Duh krajem 11. st. Bl. Kažotić proveo je, kako se čini, novu redakciju zagrebačkih liturgijskih knjiga u drugom desetljeću 14. st. Ova je redakcija ostala u bitnim crtama netaknuta sve do tiskanih liturgijskih knjiga zagrebačke stolne crkve. Počevši od misala MR 133 sačuvan je u mnogim zagrebačkim sredovječnim misalima i breviarima haran spomen biskupu Kažotiću, jer je bl. Kažotić uvršten u kalendar zagrebačke stolne crkve, a u misalu MR 133 fol. 159 i u mnogim kasnijim misalima čitamo rubriku: »In festo beati augustini episcopi quondam zagrabiensis ecclesie confessoris magni predicatoris et doctoris quando canonizabitur. Introitus. In medio ecclesie . . .«.

Treća je faza zagrebačkog obreda obilježena liturgijskim knjigama zagrebačke stolne crkve, koje su izašle tiskom. Spominjemo samo najglavnije. Biskup Osvald dao je 1484. u Veneciji kod Erhardta Radtolta tiskati *Breviarium iuxta consuetudinem ac quotidianam obseruantiam chori Ecclesie Zagrabiensis.*

Drugo je izdanje ovog breviara tiskano u Veneciji 1505., a treće u Beču 1687. kod Leopolda Voigta. Zagrebački je misal dao tiskati biskup Luka u Veneciji, gdje je i dovršen 1511. u tiskari Petra Lichtensteina. Ovaj misal nosi naslov: *Missale secundum chorum et rubricam almi Episcopatus Zagrabiensis.* Od kasnijih tiskanih obrednih knjiga zagrebačke stolne crkve spominjemo latinsko-hrvatsku pjesmaricu *Cithara octochorda,* tiskanu prvi put 1701. u Beču kod Leopolda Voigta, drugi put 1723. opet u Beču, i treći put 1757. u Zagrebu kod Antuna Reinera. Zatim *Rituale Zagrabiense,* što ga je dao tiskati biskup Juraj Branjug kod Ivana Weitza u Zagrebu 1729. i *Cantuale processionum ex veteri zagrabiensis basilicae divi Stephani regis consuetudine institutum,* tiskan u Beču 1751.

Kad je papa Pijo V. 1568. i 1570. izdao Rimski breviar i Rimski misal, obvezao je sve crkve, koje nemaju svog misala i breviara preko 200 godina, da moraju prihvatiti Rimski obred i da se imadu služiti rimskim misalom i breviarom. Budući da je zagrebačka stolna crkva već tamo od kraja 13. i početka 14. st. imala svoj vlastiti breviar i misal, nije se zagrebačka biskupija smatrala obvezanom da preuzme rimski obred i rimske obredne knjige. Ali kardinal Petar Pazmany, nadbiskup i primas ostrogonski, smatrao je potrebnim, da na čitavom tadašnjem ugarsko-hrvatskom području dokine stari obred i da ga zamieni s rimskim. Nacionalna sinoda, održana 1633. u Trnavi, zaključila je, da se dokida stari obred i da se uvodi rimski. Ovom se zaključku na samoj sinodi žestoko opro predstavnik zagrebačkog kaptola Benedikt Vinković. Sliedeće je godine zagrebački biskup Franjo Ergeljski održao u Zagrebu diecezansku sinodu. Ova je protiv zaključka trnavske sinode o dokidanju starog zagrebačkog obreda prizvala na Sv. Stolicu. No i kardinal Pazmany obratio se na Sv. Stolicu protiv zaključka zagrebačke sinode. Papa Urban VIII. povjerio je izpitivanje zagrebačkog misala i breviara inkviziciji. Ova je pronašla, da u zagrebačkom misalu imade različitih nedostataka. Stoga je Urban VIII. 28. IX. 1635. odredio, da se ima uvesti rimski misal kod služenja sv. mise. Medjutim je 1637. umro biskup Franjo Ergeljski, a nasliedio ga je pobornik za održanje zagrebačkog obreda Benedikt Vinković. Čini se, da je ovomu uspjelo nagoditi se sa Sv. Stolicom. U zagrebačkoj se stolnoj

crkvi početkom 18. st. vršilo bogoslužje po starom zagrebačkom obredu samo još *in choro*. Tihe sv. mise služile su se često i po rimskom obredu. Slično je bilo i po ostalim crkvama u biskupiji. Glavni je razlog tomu bila nestašica zagrebačkih liturgijskih knjiga. Konačno je biskup Maksimilijan Vrhovac, kad ga je Josip II. 21. VIII. 1787. imenovao zagrebačkim biskupom, 22. IX. 1787. predložio Josipu II. da dokine stari zagrebački obred, jer nije u skladu s odredbama Josipa II. Sv. Stolica je tek 1788. potvrdila Vrhovčevo imenovanje za zagrebačkog biskupa. Iste godine izdaje Vrhovac 5. listopada strogu zabranu starog zagrebačkog obreda, koji se još obdržavao samo *in choro* zagrebačke stolne crkve. Na oštru oporbu sa strane zagrebačkog stolnog kaptola odgovara biskup Vrhovac 30. IV. 1792., da je zabranom starog zagrebačkog obreda proveo odredbu Josipa II. o unifikaciji obreda u svim crkvama Josipova carstva: »... obligatione, per Augustissimum denique Imperatorem Josephum Secundum Nostrum gloriosissimae reminiscentiae Regem Apostolicum, Cui hoc... saltem ut Tutori Canonum, ut Advocato Ecclesiae competebat, ad uniformandam hanc Cathedralem cum reliquis ditionum suarum Ritus Latini Catholicis Ecclesiis Serio praecepta, deinde autem per Nos ipsos in Sequellam Altissimae Ordinationis ab Altefato Imperatore et Rege Nostro Apostolico Josepho Secundo ad Nos dimissa mediante una... ad procurandam... illam uniformitatem, quam olim nationales Hungaricae Synodi desiderabant... Constitutione Nostra...«. Tako je stari zagrebački obred 1788. dokinut i uveden je rimski. Ostale su samo još neke pojedinosti u ceremonijama i pjevanju, ali su i te iza prvog svjetskog rata odstranjene i zamienjene rimskima.

Danas preostaje od starog zagrebačkog obreda samo još stotinjak liturgijskih knjiga, koje su većinom pohranjene u metropolitanskoj knjižnici u Zagrebu. Popis i analizu rukopisnih liturgijskih kodeksa do kraja 15. st. objelodanio sam u XIX. sv. *Croatia Sacra*. Liturgijske su knjige po starom zagrebačkom obredu bogato vrelo za upoznavanje liturgijskih obreda u zagrebačkoj stolnoj crkvi od 1094. do 1788. Ali osim toga imadu mnoge od ovih knjiga i znatnu umjetničku, glasbenu i književnu vriednost, jer su mnoge iluminirane i ilustrirane, a u tekstu se nalazi obilje himana, sekvencija, oficija u stihovima i nekoliko obrednih igara.

U pontifikalnoj agendi MR 165 zabilježene su tri obredne igre: na blagdan sv. Ivana apostola, zatim *tractus stelle* na Bogojavljenje i konačno obredna igra na veliki petak i uzkrsnu nedjelju. *Cantuale* 1751. bilježi obrednu igru na nedjelju cvjetnicu.[1]

Zagrebački breviar MR 67, pisan 1290., donosi 17 historijskih oficija, koji se mogu smatrati predtečama oficija u stihovima, i to za ove blagdane: sv. Blaž, Sv. Siksto, Felicissimus i Agapitus, sv. Gerard, sv. Dionizije, sv. Hipolit, sv. Otmar, sv. Demetrij, sv. Martin, sv. Brikcije, sv. Andrija i Benedikto, sv. Marija Magdalena, sv. Silvestar, sv. Augustin, sv. Benedikt, sv. Stjepan mučenik, Našašće sv. Stjepana mučenika. Osim toga imade u breviaru MR 67 12 oficija u stihovima, većinom s izrazitom rimom. To su sliedeći oficiji: sv. Adalberta, sv. Doroteje,[2] sv. Stjepana kralja, sv. Ladislava, sv. Franje asiškog, sv. Antuna Padovanskog, sv. Dominika, sv. Tome biskupa i mučenika, sv. Katarine,[3] sv. Elizabete, sv. Emerika, sv. Margarete. Veći se dio ovih oficija u ponešto promienjenom ili skraćenom obliku održao sve do tiskanog breviara 1687.

U zagrebačkim breviarima, počevši od MR 67, misalima, počevši od MR 133, gradualima, antifonarima i kantualima nalazi se veliki broj himana i sekvencija. Samo do početka 14. st. nabrojio sam oko 150 himana i sekvencija, kojih nema u rimskom obredu. Zagrebački misali, od MR 133 sve do tiskanog misala 1511., uvode zbirku sekvencija ovim uvodom: »Ad laudem domini nostri jesu christi et matris eius uirginis gloriose ac sanctorum celestis curie recitande sunt in missarum solempniis sequentie ordine infrascripto. Et primo in dominica prima aduentus domini...«. Najstarija zbirka himana sadržana je u pontifikalnoj agendi 11. st. MR 165 i u breviaru MR 67. Najobsežniju zbirku himana obuhvaćaju tri himnuala, od kojih se jedan čuva u pismohrani Hrvatske Akademije znanosti i umjetnosti, a druga dva u metropolitanskoj knjižnici. Himnual u pismohrani Hrvatske Akademije bit će dominikanskog porietla, a ostala su dva zagrebačka. Sekvencije se najprije spominju u pontifikalnoj agendi MR 165. Zatim sliedi veliki niz sekvencija

[1] Dr. Dragutin Kniewald: Proprium de tempore zagrebačke stolne crkve 1094—1788, Zagreb 1941., 27, 31, 61—67, 49—51.
[2] Objelodanjeno u Kat. Listu, Zagreb 1943. br. 5.
[3] Objelodanjeno u Kat. Listu, Zagreb 1942. br. 48.

u misalu 13. st. MR 70 i u misalu prve polovice 14. st. MR 133. Misal MR 70 nije pisan za Zagreb, nego je iz Njemačke donesen u Zagreb, te se iz njega služila sv. misa oko 1300. u hospiciju sv. Elizabete na Kaptolu. Misal MR 133 je nasuprot, kako već znamo, specifično zagrebački misal, pisan za Zagreb, po svoj prilici prema redakciji biskupa bl. Augustina Kažotića. Najobsežnija se zbirka sekvencija nalazi u zagrebačkom tiskanom misalu 1511.

U hrvatskom prievodu evanđeoskih perikopa tiekom crkvene godine po starom zagrebačkom obredu, što ga je sastavio Isusovac Nikola Krajačević, a 1651. tiskom izdao zagrebački biskup Petar Petretić, nalazi se i liepi broj pobožnih popievaka na hrvatskom jeziku. Te je popievke sastavio ili preveo i u *Evangeliome* iz svojih *Molitvenih Knjižica* prenio Nikola Krajačević. Mnoge su od tih popievaka uvrštene u službenu pjesmaricu zagrebačke stolne crkve, koja je izašla tiskom 1701. u prvom, 1723. u drugom i 1757. u trećem izdanju pod naslovom *Cithara octochorda.* To je latinsko-hrvatska pjesmarica, uzko povezana sa starim zagrebačkim obredom. Zato ju je i zadesila sudbina zagrebačkog obreda. Kad je biskup Maksimilijan Vrhovac 1788. dokinuo zagrebački obred, morao je, dosljedno, dati svećenicima i vjernomu puku novu pjesmaricu. On je to doista i učinio 1804. Njegova pjesmarica doživjela je tri izdanja. Treće je tiskano u Zagrebu 1825. Po uzoru ove pjesmarice izdaje đakovački biskup Emerik Karlo Raffay 1817. sličnu pjesmaricu za svoju biskupiju. G. 1824. izašla je ova pjesmarica u drugom izdanju. Vrhovčeva pjesmarica nije bila povezana s rimskim obredom, kako bismo možda očekivali, kad znamo, da je Vrhovac stari zagrebački obred zamienio rimskim. Nasuprot: popievke su u Vrhovčevoj, a isto tako i u Raffayevoj pjesmarici, prevedene iz njemačkoga, a ne iz latinskoga, kako je to bilo u Citari, a latinskih tekstova uobće nema. To je hrvatska *Singmesse,* neke vrste hrvatski Ordinarij mise po njemačkom uzoru: »Hier liegt vor deiner Majestät«. Vrhovčeva pjesmarica donosi dvie hrvatske *Singmesse:* »Padamo pred tobum vsi, smožni Bog Sabaoth« i »Pred tvojum smožnostjum leži vu prahu kerščanstvo«. Dok je Citara uz liturgijske tekstove donosila trope i slobodne latinske i hrvatske popievke, Vrhovčeva, i po njezinom uzoru Raffayeva pjesmarica, pozna samo slobodne sastavke u narodnom jeziku, koji se samo obćenito naslanjaju na pojedine dielove sv. mise.

Ove je popievke Vrhovac zapravo preuzeo iz molitvenika, što ga je 1802. u Zagrebu izdao J. E. Matievié, ali je izostavio sve one popievke, koje je Matievié u svoj molitvenik prenio iz Citare. Vrhovac je htio podpuno prekinuti s dotadašnjom tradicijom. Koliko sam dosad mogao ustanoviti, prvi se put javlja hrvatska *Singmesse* u crkvama zagrebačke biskupije 1727. Uvode je *Redovnici iz Tovaružtva Ježuševoga* u svojoj knjižici: *Kerščanske Katoličanske Popevke . . . črez vreme svete apostolske misie.* U ovoj se knjižici nalazi *Singmesse: Hvalu Bogu davajte uerni kerščeniki.* Ova se *Singmesse* nalazi i u knjižici *Kerščanske Catholičanske Navuka Popevke,* tiskanoj u Budimu možda koju godinu prije zagrebačkog izdanja iz g. 1727.

Singmesse »Padamo pred Tobom vsi, smožni Bog Sabaot« javlja se, koliko sam dosad mogao ustanoviti, prvi put u maloj pjesmarici, tiskanoj u Zagrebu 1785. kod Josefa Karola Kotche pod naslovom: *Popevke pod szv. Massum y pred prodechtvom za biskupiu zagrebechku.* Drugo je izdanje ovih popievaka izašlo 1787., a treće 1789. *Singmesse:* »Pred tvojum, smožnostjum leži vu prahu kerščanstvo« našao sam prvi put u molitveniku, što ga je 1802. u Zagrebu izdao J. E. M. Drugi svećenik zagrebačke biskupije, T. M. G. P., izdao je u Zagrebu 1798. *typis Novoszelianis* latinski molitvenik: *Liber precum et hymnorum pietati adolescentis christiani sacer.* Pjesnički dio ovog molitvenika počinje str. 118. s *Cantio Missalis.* Tu se nalazi latinska *Singmesse: ad introitum, ad Gloria, ad Evangelium, ad Credo, ad Offertorium, ad Sanctus, ad Elevationem, post Elevationem, ad Communionem, ad Ite Missa est.* Latinski stihovi *ad introitum* počinju:

Prosternimur credentes coram Te Trinitas,
Exaudi concinentes o simplex Unitas!
En hostiam litamus, quam lege iusseras;
Nos simul immolamus, hoc poscit pietas.

Šesto izdanje ovog molitvenika izdao je 1842. T. M. P. Z.

Vrhovčeva je pjesmarica po svom duhu punih 100 godina utjecala na crkveno pjevanje nesamo u Zagrebu nego i uobće u Hrvatskoj i Slavoniji, sve, dok nije početkom 20. st. cecilijanski pokret ponovno »odkrio« Citaru i vratio se njezinim tekstovima i napjevima u ponešto izmienjenom i moderniziranom obliku. Jedno je, ipak, i nehotice, cecilijanski pokret preuzeo od Vrhovčeve pjesmarice: favoriziranje crkvenog pjevanja na narodnom jeziku u slobodnim popievkama na štetu

pjevanja liturgijskih tekstova na latinskom jeziku. Kantual, što ga je 1934. izdao glasbeni Zbor zagrebačkih bogoslova »Vienac«, pokušao je doduše prebroditi ovu težkoću, i poći srednjim putem, te uz hrvatske pobožne popievke ponovno uvesti pjevanje latinskog liturgijskog teksta. Ali vodeći krugovi cecilijanskog pokreta u Hrvatskoj smatraju još uviek, da je prva njihova zadaća gajiti slobodnu pobožnu popievku na narodnom jeziku. Ta je baština, naslieđena od Maksimilijana Vrhovca, u ovoj ekskluzivnosti tuđa *Citari*.

U glasbenom su pogledu zanimljivi kodeksi MR 126, MR 165 i MR 89, svi iz 11. st. Tu su neumizirani različiti liturgijski tekstovi, a u MR 165 i obredna igra za Bogojavljenje. Nadalje je zanimljiv beneventanski misal MR 166 iz 11. i 12. st., te već spomenuti misal MR 70. Ni jedan se od ovih misala ne može smatrati specifično zagrebačkim, ali je, kako već znademo, misal MR 70 oko 1300. bio u Zagrebu upotrebljavan. Misal je MR 70 osobito zanimljiv toga radi, jer su u njemu bez crta neumizirani gotovo svi tekstovi, koji se imadu pjevati kod sv. mise, a to je velika riedkost kod misala. Neume su u tom misalu, kao i sam tekst, pisane u 13. st., ali prema mnogo starijem predložku. To se razabire osobito ako se neume u tom misalu uzporede s koralnim notama na 4 crte u Padovanskom breviaru sv. Justine MR 72, isto iz 13. st. I ovaj breviar nije pisan za Zagreb, nego ga je iz Padove vjerojatno sa sobom donio u Zagreb neki zagrebački kanonik ili svećenik, koji je duže vremena boravio u Padovi. Kasniji kodeksi, providjeni koralnim notama, važni su radi napjeva, koji su bili vlastiti zagrebačkom obredu. Isto vriedi i za *Citaru*. S glasbene je strane zagrebački obred još gotovo posvema neproučen.

Razlučimo li zagrebačke liturgijske kodekse po pismu, kojim su pisani, dobivamo skupine, koje su pisane karolinom, beneventanom, goticom i kasnije, u novom vieku, humanistikom. U skupinu, koja je pisana karolinom, spadaju od reda oni kodeksi, koje je sa sobom donio prvi zagrebački biskup Duh i koji sačinjavaju osnovicu zagrebačkog obreda. To su: sakramentarij sv. Margarete MR 126, pontifikalna agenda MR 165, benedikcional MR 89, evanđelistar MR 153, svi ih 11. st., i t. zv. Radonova biblija, danas u nacionalnoj knjižnici u Beču, pisana oko 800. U ovoj bibliji imade veliki broj glosâ, pisanih karolinom krajem 11. ili početkom 12. st., a na jeziku, koji predstavlja neku mješavinu češkog i crkveno-slovenskog jezika s izrazitim hrvatskim utjecajem. Bit će, da ove glose potječu od prvog zagrebačkog biskupa Duha ili kojeg njegovog pratioca. To je ujedno najstariji trag hrvatskog jezika, pisan latinicom.

Beneventanom je pisan *missale plenum* MR 166, iz 11. i 12. st., a karolinom-goticom pontifikal MR 64. Prvi kodeks sigurno nije zagrebački, a drugi je donesen u Zagreb možda iz opatije sv. Hadriana i u Zagrebu je tekst u koječemu preudešen glosama na rubu.

Svi su ostali kodeksi do kraja 15. st. pisani goticom, počevši od najstarijeg zagrebačkog breviara MR 67 i najstarijih zagrebačkih misala MR 70 i MR 133.

Oprema je zagrebačkih liturgijskih kodeksa različita. Pergamena je sad biela, tanka i gladka, kao n. pr. u misalu Jurja *de Topusko* u riznici zagrebačke stolne crkve pod br. 354., sad opet gruba, debela, opora i gotovo smeđa, kao n. pr. u pontifikalnoj agendi MR 165 i u sakramentariju sv. Margarete MR 126. Ista se razlika opaža i u pismu: jednom je pismo zbilja kaligrafijsko, kao n. pr. u benedikcionalu MR 89 i u već spomenutom misalu Jurja *de Topusko*, a drugi je put pismo manje liepo, kao n. pr. u breviaru 15. st. MR 103. Osobito je liepom *littera bononiensis* pisan *Pontificale Romanum* MR 37 iz prve polovice 14. st., u Zagreb donesen iz Avignona. Tvrđi je *ductus* u pontifikalu zagrebačkog biskupa Nikole Babonića (1350—1356.), pisan koralnom goticom. Ovaj je pontifikal pisao *Johannes Wyriandi de Wratislavia*. U Avignonu je pisan pontifikal MR 163. Pisao ga je *Alfutius magistri Badei de Eugubio monachus* g. 1339. za čanadskog biskupa Jakoba *de Placentia*, koji je 1343. postao zagrebačkim biskupom, pa je sa sobom iz Avignona donio pontifikale MR 37 i MR 163.

Po iluminaciji i sitnoslikarskom uresu diele se zagrebački liturgijski kodeksi u skupine, koje uglavnom odgovaraju pismu, kojim su pisani kodeksi. Prvu skupinu sačinjavaju oni kodeksi, koji su pisani karolinom, dakle MR 89, MR 126, MR 153 i t. zv. Radonova biblija. Pontifikalna agenda MR 165 nema osobitog sitnoslikarskog uresa. Iluminacija je ostalih kodeksa karolingij-

sko-romanička s izrazitim arhaičkim naglaskom. To vriedi osobito za MR 126 i MR 153. Drugu skupinu sačinjavaju kodeksi, pisani goticom. Iluminacija im je takodjer gotička. Ovamo spadaju: misal MR 70, breviar MR 72 iz 13. st., dvie biblije iz 14. st., MR 156 i MR 159, breviar 15. st. MR 103, misal Jurja *de Topusko* MR 170 — da spomenemo samo najvažnije. Misal Dominika Kálmáncsehi i zagrebačkog biskupa Osvalda († 1499.) u riznici stolne crkve pod br. 355. pisan je goticom, ali sitnoslikarski ures odaje simbiozu milanskih, ferrarskih i gotičkih elemenata, koja označuje mješoviti stil, kako se bio razvio u sitnoslikarskoj oficini kralja Matije Korvina u Budimu. Posebnu pažnju zaslužuje osim toga iluminacija misala Jurja *de Topusko* († 1498.) u riznici stolne crkve pod br. 354.

Od kodeksa, pisanih karolinom, najzanimljiviji su MR 126 i MR 153. Sakramentarij sv. Margarete MR 126 urešen je s mnogo manjih i s preko 20 velikih iniciala. Veći se iniciali obično sastoje od raznobojnih vitica, kojiput od širokih crvenih i modrih ploha, koje se izmjenjuju. Jednom se javlja neka ptičurina, dva puta zmaj, i dva puta ljudska glava kao fantastični završetak sa strane. U evanđelistaru MR 153 naslikan je fol. 17. simbol sv. Luke evanđelista s volujskom glavom, kako piše evanđelje. Fol. 68. naslikan je sv. Ivan evanđelista s orlujskom glavom. Ove su simbolične slike sv. Luke i sv. Ivana ev. vrlo slične sv. Luki i sv. Ivanu ev. u gellonskom sakramentariju 8. st., sada u parižkoj nacionalnoj knjižnici ms lat 12.048. Ali sitnoslike su u našem evanđelistaru MR 153 bogatije i izradjene su s više fantazije i umjetničkog ukusa od onih u gellonskom sakramentariju. Uobće i tekst i sanktoral i iluminacija većih iniciala u MR 126, kao i ilustracija u MR 153, podsjeća na predložke, koji su bili znatno stariji od 11. st., kad su pisani i iluminirani ovi kodeksi.

Najstariji predstavnik gotičke skupine, misal MR 70, potječe iz Njemačke. Prije početka misnog kanona perom je nacrtano Razpeće. To je ujedno najstarije Razpeće u Zagrebu osim Razpeća na već spomenutom »diptihonu«. Vrlo su zanimljivi brojni iniciali u oba svezka padovanskog breviara sv. Justine iz 13. st. Sam se inicial obično sastoji od savinute šuplje cievi modre boje. Iniciali su obično ilustrirani likom odnosnog svetca ili prizorom iz života Isusova.

Pontificale Romanum MR 37 iz prve polovice 14. st. pisan je *ad usum Romani Pontificis*, dok je Papa stolovao u Avignonu. Fol. 1. na dnu naslikana su dva medaljona: lievo bičevanje Isusovo, a desno kleči *donator*, odnosno vlastnik Pontifikala u bielom plaštu i mitri, koja ima šiljke nad sljepoočicama. Izpod bielog se plašta vidi crveni talar. To će biti papa Ivan XXII. (1316—1334.). Ilustrirani iniciali prikazuju dieljenje sv. reda.

Iz 14. st. potječu dvie biblije u metropolitanskoj knjižnici. Biblija MR 159 doista je *pulchra et solemnis*, kako je zove inventar zagrebačke stolne crkve iz 14. st. Početak svake knjige sv. Pisma ukrašen je inicialom, koji prikazuje osobu ili prizor iz dotične knjige. Početak Geneze osobito je bogato urešen medaljonima, u kojima su naslikani prizori iz stvaranja svieta i drugi važni događaji. Iluminaciju svečane biblije zagrebačke stolne crkve MR 159 obradio je dr. Slavko Šarić u svojoj doktorskoj disertaciji. Biblija MR 156 također je bogato ilustrirana i gotovo da u prvi čas više privlači oko, ali bibliju MR 159 uresila je vještija ruka s više pomnje i ukusa U 15. st. pisan je i iluminiran zagrebački breviar MR 103. Dovršen je 1430. Pismo nije odviše kaligrafijsko, ali iluminacija odaje vještu ruku i profinjeni ukus, pa se čovjek gotovo čudi, kako je ovako dobar miniator radio u kodeksu, koji inače nije prvorazredan. Krajem 15. st. pisana su dva misala za zagrebačkog kanonika Jurja, posvećenog biskupa i upravitelja opatije Topusko († 1498.). To je misal MR 170 i misal br. 354 u riznici prvostolne crkve zagrebačke. Misal MR 170 pisao je 1495. svećenik Matej *de Miletinc*, župnik u Otnji. Iluminator se služio predložcima Israhela van Meckenema, majstora igraćih karata i slično. Misal br. 355. u riznici stolne crkve predstavlja vrhunac zagrebačkog obreda u liturgijskom i umjetničkom pogledu. Pisan je na finoj bieloj pergameni, bogato je ilustriran i razkošno uvezan. Prvu je polovicu ilustrirao majstor I., koji se dvaput signirao. Bit će, da je to bio majstor *Johannes Hans Almannus pictor*, ugledni zagrebački gradjanin, koji oko 1500. radi za zagrebački kaptol. Usred rada oko ilustracije ovog misala umro je Juraj *de Topusko* 1498. i ostavio je ovaj misal zagrebačkoj stolnoj crkvi. Majstor I. prekinuo je sada svoj rad. Ilustraciju je ovog misala nastavila druga ruka, kad je

1518. postao zagrebačkim biskupom Šimun Erdödy. Jer dok su foliji, koje je ilustrirala prva ruka, urešeni grbom Jurja *de Topusko,* foliji, urešeni drugom rukom, nose bez izuzetka grb Šimuna Erdödy. Prva je ruka sasvim gotička i upravo virtuozna u kopiranju i spajanju predložaka. Kao predložci služili su prvoj ruci bakrorezi I. v. Meckenema, majstora I. A., E. S i t. d. Prekrasnog je sv. Jurja izradila ova ruka, nazovimo je »gotičkom«, prema sv. Jurju nizozemskog majstora I. A. M. (Zwolle). Ruka, koja radi za Šimuna Erdödy, radi posve u stilu talijanske renesanse i zato je zovemo »talijanskom«. Ova se ruka signirala monogramom:

Po svoj je to prilici bio Julio Clovio, koji je 1524/6. radio u oficini kralja Ljudevita II. u Budimu. Ovaj se monogram prema prof. dru Miji Barada dade čitati samo: IVLIO CLOVIO.

U riznici zagrebačke stolne crkve čuva se pod br. 355. misal Dominika Kálmáncsehi († 1503.), što ga je ovaj za života darovao zagrebačkom biskupu Osvaldu. Ovaj je misal pisan i ilustriran oko 1481. u oficini kralja Matije Korvina, u doba, kad je u toj oficini vladao sitnoslikarski način, što ga je u tu oficinu unio *Franciscus de Castello Ithalico de Mediolano* došavši iz Milana u Ferraru, a iz Ferrare u Budim. Po svoj je prilici Franjo *de Castello Ithallico de Mediolano* član senjske porodice *de Castelliono de Mediolano,* kojoj je kralj Matija 1489. podielio plemstvo.

Još jednu rieč o uvezima zagrebačkih liturgijskih knjiga. Većina je zagrebačkih liturgijskih kodeksa uvezana u solidni uvez od smeđe kože, kako ih je dao uvezati biskup Mikulić (1688—1694.). Samo riedki su kodeksi zadržali svoj prvotni uvez. U prvotne su *asseres,* t. j. drvene daščice, povezane remenjem, uvezani MR 165 i MR 89. *Plenarium,* koji je bio uvezan uvezom s današnjim »diptihonom« od slonove kosti, izgubio se, ali se »diptihon« sačuvao. To je onaj znameniti »diptihon«, koji je 1927. bio ukraden, a onda pronađen i vraćen riznici prvostolne crkve zagrebačke. U toj riznici imade i drugih ostataka skupocjenih uveza. Gore spomenuti misal Dominika Kálmáncsehi uvezan je u crveni baršun tako, da se čitav može zamotati u baršun. Skupocjeni misal Jurja *de Topusko* u riznici zagrebačke stolne crkve uvezan je u uvez od crvenog baršuna, težko okovan lievanim srebrom i urešen grbom biskupa Mikulića.

LITERATURA

Janko Barlè: Crkvene pjesme o. Nikole Krajačevića, Sveta Cecilija 1915.

Janko Barlè: Pavlinska Pjesmarica iz g. 1644. Sv. Cecilija 1917.

Dr. Franjo Fancev: Kulturno literarni rad u Zagrebu za prvih pet viekova njegove historije. Katalog kulturno-historijske izložbe o tisuću godišnjici hrvatskog kraljevstva, Zagreb 1925., 11—25.

Dr. Dragutin Kniewald: Zagrebački liturgijski kodeksi XI.—XV. st. Croatia Sacra XIX. Zagreb 1940.

Dr. Dragutin Kniewald: Obred i obredne knjige zagrebačke stolne crkve, Zagreb 1940.

Dr. Dragutin Kniewald: Misal čazmanskog prepošta Jurja i zagrebačkog biskupa Šimuna Erdödy. Rad Hrv. Ak. Zn. i Umj. umj. r. knjiga 4. Zagreb 1940.

Dr. Dragutin Kniewald: Kálmáncsehi Domonkos Zágrábi Misekönyve. Magyar Könyvszemle, Budapest 1943. I. 1—15. — Na mađarski preveo sveuč. prof. dr. Floris Kühár O. S. B.

Dr. Dragutin Kniewald: Misal Dominika Kálmáncsehi i zagrebačkog biskupa Osvalda. Časopis za hrvatsku poviest I. 1940. br. 1. i 2. str. 34—51.

Dr. Dragutin Kniewald: A magyar szentek legrégibb zsolozsmái. Theologia 1943. III. 220—232. Budapest 1943.

Dr. Artur Schneider: Hans Pictor Alemanus. Neue Ordnung, Zagreb 1942. Nr. 42. 10/1.

Dr. Dragutin Kniewald:

CRKVENA UMJETNOST U HRVATSKOJ

Razvitak uljudbe i umjetnosti u zemljama, što ih od prve polovice 7. st. do danas nastavaju Hrvati, stvorio je tri zemljopisno-uljudbena sloja ili područja. Prvo je takvo područje Dalmacija ili primorska Hrvatska, kolievka hrvatskoga kraljevstva i izhodištna točka latinsko-hrvatske uljudbe.

U umjetničkom pogledu značajna je za Dalmaciju najprije starokršćanska umjetnost, zatim t. zv. starohrvatska arhitektura i skulptura, onda kratkotrajna romanika u stilu Apulije, pa kićena venecianska gotika i konačno talijanska renesansa.

Drugo je područje Bosna i Hercegovina. Mogli bismo je zvati i planinskom Hrvatskom. Ovo je područje najljućih bojeva i ukrštavanja uljudbe zapadne Europe sa strujama i bujicama iz iztoka.

Premda je planinska Hrvatska u umjetničkom pogledu najsiromašnija, ipak je veoma zanimljiva. Osobita su značajka umjetnosti u Bosni i Hercegovini gotovo bezbrojni nadgrobni stećci bosanskih *krstjana* u srednjem vieku.

Treće je područje gornja ili posavska Hrvatska, nekadašnje *reliquiae reliquiarum olim incliti regni Croatiae.*

Gornja Hrvatska nije nipošto u svom uljudbenom i umjetničkom životu bila od davnine povezana sa susjednom Slovenijom, kako se to do nedavna znalo izticati. I nutrašnji život i vanjski utjecaji bili su u ova dva područja sve do početka 16. st. sasvim različiti. Na Sloveniju izravno utječe jaka talijansko-njemačka struja. Za Gornju se Hrvatsku prije 16. st. to ne može reći. Na Jadransku obalu utječe doduše Venecija, ali na područje između Drave i Save ne vrši osobitog utjecaja ni Venecija, ni Njemačka, ni Slovenija, nego preko benediktinaca i cistercita Francuzka i Ugarska. Tek krajem 15. st. i osobito nakon izbora na Cetinu opaža se izravni utjecaj iz Njemačke i Slovenije, koji doživljuje svoj vrhunac krajem 18. i tiekom 19. stoljeća.

Mnogi su umjetnici stranog podrietla djelovali u Hrvatskoj, a mnogi su hrvatski sinovi stekli veliki glas svojim radovima u tuđini. Sve do u 19. st. polaze mladi hrvatski umjetnici većim dielom u strani sviet na nauke, osobito u Italiju, Njemačku i Francuzku. Konačno je dr. Iso Kršnjavi ostvario davnu želju, kojoj je bio tumačem i biskup đakovački Strossmayer, da se u Zagrebu otvori umjetnička škola kao stjecište hrvatskih umjetnika. Na toj su se crti sastala ova dva velika muža, inače toliko oprečnih nazora. Kršnjavi je omogućio hrvatskim umjetnicima, koji su se izobražavali u tuđini, da u Zagrebu otvore svoje ateliere. Time je postavio temelje današnje Umjetničke Akademije u Zagrebu, na kojoj djeluju kao nastavnici umjetnici iz svih krajeva Hrvatske. Tako je, uza svu šarolikost temperamenta i raznolikost studija i utjecaja, došlo u Zagrebu do hrvatske umjetničke škole, u kojoj najjači talenti hrvatskog umjetničkog svieta oko sebe okupljaju najmlađe pokoljenje hrvatskih umjetnikâ i daju hrvatskom umjetničkom stvaranju izraziti hrvatski biljeg.

Graditeljstvo

1. Dalmacija upravo obiluje prilično sačuvanim i proučenim ostatcima starokršćanskog graditeljstva. Glavno je središte ovih građevina starokršćanski grad *Salonae* i palača cara Diokleciana, iz koje je nastala klica današnjeg Splita.

Starokršćanski se grad *Salonae* dizao sjeveroiztočno od palače ili vile, koju je za se dao sagraditi car Dioklecian. Zaselak, zvan *Manastirine*, porušen je u prvom desetljeću 4. st. po svoj prilici zato, jer su vlastnici ovog zaselka bili kršćani, pa su na svom zemljištu dali mjesta za posljedne počivalište mučenicima i ostalim kršćanima. Nakon milanskog edikta podignuta je ovdje kršćanska bogoštovna dvorana i različite kapele. Oko 400. sagrađena je velika bazilika za biskupa Gajana i Simferija. Sredinom 6. st. proširena je ova bazilika dogradnjom narteksa i *schola cantorum*. Ova je bazilika zajedno s kršćanskim grobljem ponovno porušena iza 602. Prije 612. ponovno je podignuta. U njoj su bili sahranjeni smrtni ostanci ovih svetaca: Domnio, Anastasius, Septimius, Venantius, Antiochianus, Asterius, Gaianus, Paulinianus, Telius. Papa Ivan IV., rodom Dalmatinac, (640.—642.) počeo je gradnju kapele sv. Venancija kod lateranske krstionice u Rimu da u njoj pohrani svete moći dalmatinskih i istarskih mučenika. Dovršio je tu kapelu papa Teodor I. (642.—649.). Ova je bazilika konačno porušena propašću Salone.

Na mjestu, zvanom *Kapljuč*, izvan zidina stare Salone, na sjevernoj strani, nalaze se ruševine druge starokršćanske bazilike. Tu je bilo

groblje vojnika rimske posade. U 4. st. javljaju se kršćanski nadpisi. Za Dioklecianova je progonstva podnio mučeničku smrt 11. IV. 304. svećenik Asterius sa 4 vojnika. Oni su sahranjeni u Kapljuču. Sredinom 4. st. sagradila je kršćanska obćina u Kapljuču nad grobovima ovih mučenika baziliku s 3 lađe. Kad su 395./6. Salonu opustošili Goti, obnovljena je ova bazilika. U 6. st. počinje opadanje Kapljuča, a smrtni se ostanci kapljučkih mučenika prenose u Manastirine.

Oko 304. došao je u Salonu iz Akvileje imućni slobodni građanin Anastasius. On se otvoreno priznavao kršćaninom, pa je osuđen na smrt utapljanjem. Osuda je izvršena 26. VIII. 304. Mrtvo je tielo ovog mučenika sahranila imućna građanka Salone, imenom Asklepia, te je nad grobom podigla mauzolej za sebe i za svoga muža. Ovaj je mauzolej izhodište daljnjega razvitka današnjeg *Marusinca,* jer se odavle brzo proširio kult mučenika Anastasia. U blizini ovog mauzoleja podigli su i drugi kršćanski odličnici svoje grobnice. Oko 395. poharano i opljačkano je sve to. Iza toga se na čitavom ovom kršćanskom groblju podiže nova jedinstvena građevina, koja nastoji sačuvati ostatke staroga i uklopiti ih u novi veliki građevinski sklop. Sarkofag je sa smrtnim ostancima sv. Anastasia prenesen u novu veliku baziliku. Prvotna je Asklepijina grobnica uklopljena u novu građevinu. Na zapadnoj su strani prizidane dvie *memoriae.* Mnogi arhitektonski detalji u Marusincu upućuju na snažne utjecaje iz Sirije. Mnogi su odličnici i neki od prvih biskupa solinskih bili porietlom iz Sirije.

U samom je gradu *Salonae* prvih godina 5. st. sagrađena *basilica urbana.* Ova se bazilika nalazi na sjeverozapadnom uglu novoga grada, nekako po sredini između Kapljuča i Manastirine. Južno od *basilica urbana* odkopani su ostatci druge bazilike u obliku grčkoga križa. Ovu je centralnu crkvu gradio solinski biskup Honorije II. (527.—546.). Sve je ovo opustošeno i velikim dielom porušeno, kad su Avari i Hrvati zauzeli Salonu negdje oko g. 614. Ipak nije Salona u srednjem vieku predstavljala samo ruševine, kako to vidimo danas. Kad su Turci postali gospodarom tvrdoga Klisa, uništeno je mnogo toga, što bi Turcima moglo poslužiti kao uporište u napuštenom starokršćanskom gradu. Ovaj je napušteni grad služio i kao kamenolom, odakle se bez velike muke dobivala dragocjena kamena građa i izvozila i preko mora. Neprolazna je zasluga don Frane Bulića, da je od 1883. do svoje smrti 1934. čitav svoj život posvetio odkapanju i proučavanju stare *Salonae,* koja je postala svjetskom znamenitošću.

Salonae je osvojena i opljačkana u 2. desetljeću 7. st. (oko 614). Desetak godina kasnije nadvladali su Hrvati Avare u Dalmaciji i preuzeli su vlast u svoje ruke. Ubrzo su se Hrvati u Dalmaciji izmirili sa starosjediocima Romanima. Već u drugoj polovici 7. st. žive Hrvati u prijateljskim i ženidbenim vezama s romanskim starosjediocima u Dalmaciji. Već ova okolnost pokazuje, kako je neodrživa teorija, da su Hrvate pokrstili Franci preko akvilejske patriaršije na početku 9. st. Pokršte-

nje, odnosno pokatoličenje Hrvata zbivalo se po svoj prilici polagano i postepeno počevši od sredine 7. st. sve do početka 9. st. Istodobno grade Hrvati na svom području množtvo malih presvođenih crkvica raznolikih tlocrta. I ove su male crkvice privukle pažnju europskih učenjaka. Osobito značenje daju ovim starohrvatskim crkvicama raznoliki tlorisi centralnoga tipa, zatim kupole i svodovi, kojima su presvođene i crkvice bazilikalnog tipa, i konačno primitivna i loša zidarska tehnika, kojom su građene ove crkvice. Glavna se pitanja, na koja valja odgovoriti, odnose na doba, kad su građene te crkve i crkvice, i na stilsko podrietlo načina njihove gradnje.

Na pitanje, kad su podignute najstarije starohrvatske crkvice u Dalmaciji, odgovara se obično, da one potječu iz kraja 8. ili početka 9. st., jer se predpostavlja, da su u to doba Hrvati prešli na kršćanstvo. A kao odgovor na pitanje o stilskom porietlu ovih crkvenih građevina postavljeno je više teorija. V a s i ć drži, da su nacrti za ove crkve i crkvice preuzeti od Carigrada ili da su posljedak iztočno-istarsko-franačkih utjecaja. S t r z y g o v s k i smatra glavnim oblikom starohrvatskog graditeljstva kupolu nad četvorinom s trompama. Izprva je Strzygovski držao, da su slični oblici postojali već za Sasanida u Iranu i u kršćanskoj Armeniji. Kasnije je promienio svoje mišljenje onamo, da su Hrvati sa sjevera donieli uspomenu na drvenu brvnu gradnju i da su je u Dalmaciji prenieli na kamen, pa da je to dovelo do valjkastih svodova i do presvođenja kupolom, i to znatno prije, nego se inače u Europi javlja svod. Ljubo K a r a m a n odklonio je i bizantsku i perzijsko-armensku i nordijsku teoriju. Bizantsku i nordijsku teoriju smatra nedokazanom, a perzijsko-armensku nemogućom, jer da je težko zamisliti način i putove, kojima bi do čednih majstora starohrvatskih crkvica dopro utjecaj dalekih krajeva Perzije i Armenije. Danas, nakon izvoda osobito dra Sakača, prema kojima bi Hrvati došli u svoju novu postojbinu iz Irana, ova teorija dobiva na značenju, premda nije potanje razrađena. Ejnar D y g g v e smatra, da su među starohrvatskim crkvicama u Dalmaciji osobito značajne i mnogobrojne one, koje imadu dužinsku os s lisenama ili podupornjima. Poređujući tlocrt ovih crkvica s Asklepijinim mauzolejem sv. Anastasia u Marusincu ustanovio je Dyggve napadnu sličnost ove skupine s mauzolejem sv. Anastasia. Dyggve nastoji dokazati, da su kršćani u srednjem vieku i dalje polazili u taj mauzolej, možda *in die natali* sv. Anastasija. Time bi bila uzpostavljena veza između Asklepijina mauzoleja sv. Anastasija i splitske kršćanske obćine i prema tomu ne bi bilo težko protumačiti utjecaj, koji je vršio ovaj mauzolej na način gradnje mnogih kršćanskih crkvica u ranom srednjem vieku. Ljubo K a r a m a n odklanja međutim i ovo tumačenje i smatra, da se raznoliki tlorisi tih crkvica imadu tumačiti nedostatkom skučenja na ograničeni broj tipova, a malene dimenzije da su dopuštale skromnim majstorima presvoditi ove crkvice svodom. Ali zar se doista osebujni oblici tlorisa, pojava kupole, svoda i trompâ u tim crkvicama mogu protumačiti samo negativnim činbeni-

cima? Zar skromnim starohrvatskim majstorima ne bi bilo isto tako moguće, pa i lakše i jednostavnije, graditi jednostavne četverokutne građevine s ravnim stropom? Zar treba predpostaviti, da su sami pridošlice — Hrvati odlučivali o tomu, kako će se graditi koja crkva? Odluku o nacrtu donosila je starosjedilačka hierarhija, a Hrvati su samo izvodili te nacrte, kako su znali i umjeli. Budući da je pitanje kronologije o pokrštenju Hrvata još uviek prilično tamno, samo bi unielo zabunu, kad bi se kao odlučni kriterij postavila izvjestna kronologija, koja u stvari i nije drugo nego samo jedna nedokazana hipoteza. Valja dakle pustiti samim spomenicima da govore. Dyggve je pošao ovim putem i došao je do zaključka, koji iznenađuje svojom jednostavnošću. Prema Dyggveu starohrvatska se arhitektura u Dalmaciji naslanja na starokršćanske uzore jadranskog područja, a preko Asklepijinog je mauzoleja sv. Anastasia povezana sa Sirijom. Ovo Dyggveovo mišljenje nalazi novo uporište u konstataciji dra Barade, da nadvratnik iz Kaštel-Sućurca potječe iz 7. st. i da je pripadao crkvi, koju je valjda obnovio Ivan Ravenjanin. Ta bi se crkva mogla nalaziti na Sustjepanu zapadno od Sućurca. Bila je po svoj prilici sagrađena u predhrvatsko doba, onda porušena i obnovljena po Ivanu Ravenjaninu, za koga kaže Toma arhiđakon: *restaurabat ecclesias*. Ako su nagađanja dra Barade točna, ova bi crkva predstavljala možda zadnji izdanak antike na hrvatskom tlu. Međutim dr. Ljubo Karaman ne vidi velike sličnosti između marusinačkog mauzoleja i starohrvatskih crkvica, pa dosljedno nije sklon ni povezati starohrvatske crkvice sa Staševim mauzolejem u Marusincu.

Od crkava centralnoga tipa spominjemo u ovom kratkom prikazu samo crkvicu sv. Križa u Ninu i monumentalnu crkvu sv. Donata u Zadru, a od crkvica bazilikalnog tipa spomena su vriedne osobito sv. Petar u Priku kod Omiša (s kupolom) i sv. Barbara u Trogiru (na tri broda sa svodom). Ove se presvođene crkvice centralnog i bazilikalnog tipa grade u Dalmaciji sve do u 11. st.

Bazilika sv. Krisogona u Zadru, s krasnim romaničkim pročeljem, sagrađena je valjda u 10. st. prema darovnici kralja Krešimira namjesto starije crkve sv. Antuna opata (5—7 st.), u kojoj su početkom 10. st. pohranjene moći sv. Krisogona.

Hrvatski knez Trpimir dovodi sredinom 9. st. u Dalmaciju benediktince i gradi im samostan na državnom dobru podno Klisa u Rižinicama. Crkvica ovog samostana, u kojoj je nađen nadpis PRO DUCE TREPIM(iro) jest preudešena starokršćanska kapela. Pod utjecajem benediktinaca, koji su došli u Dalmaciju iz Monte Cassina i južne Italije, grade se u Dalmaciji u drugoj polovici 11. st. crkve s izrazito bazilikalnim tlorisom i vodoravnim drvenim stropom. Takove su

crkve sv. Petar u supetarskoj drazi na Rabu i sv. Marija na groblju sela Biskupije kod Knina.

Samostan benediktinki u Zadru, podignut djelomice o trošku kralja Kolomana 1107—1111., za opatice Vekenege, odaje utjecaj t. zv. lombardskog stila u kapitelima, a možda i utjecaje iz Francuzke na konstrukciju svoda pomoću diagonalnih rebara.

U 12. st. sagrađena je po uzoru romaničkih katedrala u Apuliji stolna crkva u Kotoru i Dubrovniku. U 13. st. počela se graditi stolna crkva u Trogiru, jedna od najljepših crkvenih građevina na iztočnoj obali Jadrana. Isto se tako u 13. st. počeo graditi zvonik stolne crkve u Splitu. To su već izrazito romaničke građevine. Stolna crkva u Zadru, posvećena 1285., ugleda se u mnogim pojedinostima na stolnu crkvu u Pisi.

U 14. st. grade dominikanci i franjevci u Dalmaciji jednostavne gotičke crkve, koje su odgovarale strogosti njihova shvaćanja i jednostavnosti njihova života. Kao primjer mogu služiti: dominikanska crkva u Trogiru i Dubrovniku i crkva sv. Franje u Šibeniku. Uz dominikanske i franjevačke crkve gradili su se obično klaustri. Klaustar uz franjevačku crkvu u Dubrovniku gradio je po svoj prilici *magister Micha petrarius de Antivari,* sahranjen u istom klaustru († oko 1360.). Kapiteli podsjećaju na slične motive u stolnoj crkvi u Bitonto (Apulija).

Prvih šest do sedam desetljeća 15. st. stoji crkveno graditeljstvo u Dalmaciji u znaku gotike, koja se razvija pod utjecajem najprije iz južne, a onda iz sjeverne Italije. Utjecaj se južne Italije opaža na predvorju stolne crkve i u prvom spratu zvonika u Trogiru i na pročelju stolne crkve u Korčuli. Današnju je korčulansku katedralu namjesto stare romaničke stolne crkve, od koje su se sačuvale samo apside, uzidane u novo zdanje, počeo graditi Hranić Dragošević 1407. Gradnju su tiekom 15. i 16. st. nastavili drugi, većinom domaći sinovi. Protomagister gradnje krajem prve polovine 15. st. bio je Jakov Correr iz Trani-a u Apuliji. Osnova je korčulanske katedrale uglavnom romanička, ali arhitektonski su dielovi i dekor kasnogotički i renesansni. Lombardijskom je gotikom nadahnuta kapela sv. Dujma (danas bl. Arnera) u splitskoj stolnoj crkvi, djelo Bonina da Milano (1427.). Vene-

cijanska s. gotika očituje na nekim dielovima šibenske stolne crkve. Ovu su crkvu 1431—1441. gradili mletački majstori Lorenzo Pincino, Antonio di Pier Paolo Bosato i Francesco di Giacomo. G. 1441. preuzimlje gradnju stolne crkve u Šibeniku Šibenčanin Juraj Dalmatin i vodi je u suradnji s Andrijom Aleši sve do 1473. Juraj je izradio 1448. i kapelu sv. Staša u stolnoj crkvi u Splitu i kapelu bl. Arnira kod benediktinki u Splitu (1446—1448.). Andrija Aleši izradio je krstionicu stolne crkve u Trogiru (1467.) spajajući u konstrukciji i dekoraciji gotiku i renesansu.

Gotika se nije mogla održati u Dalmaciji. Već u sedmom desetljeću 15. st. obnavljaju Michelozzo Michelozzi i Andrija Salvi uslijed eksplozije nastradali Onofriev knežev dvor u Dubrovniku u stilu firentinske renesanse. Nikola Firentinac dovršuje šibensku stolnu crkvu 1475—1505. i u suradnji s Andrijom Aleši izgrađuje kapelu bl. Ivana Ursinia u trogirskoj stolnoj crkvi, »nedostignut biser dalmatinske umjetnosti« (1468.). Andrija Aleši predstavlja prelazak iz gotike u renesansu, a Nikola Firentinac čistu renesansu.

U 16. st. grade se po dalmatinskim gradovima mnoge liepe *loggie*, ali manje crkava. Oko 1500. građena je nesuđena stolna crkva u Pagu. Crkva sv. Spasa u Dubrovniku podignuta je iza velikog potresa 1520. Tada je bio u Dubrovnik pozvan upravitelj gradnje šibenske stolne crkve Bartolomej, sin Jakovljev iz Mestre, da popravi štete, što ih je prouzročio potres. Tako se dade protumačiti velika sličnost pročelja sv. Spasa s pročeljem stolne crkve u Šibeniku. Slično pročelje ima i sv. Marija u Zadru, te stolna crkva u Hvaru, ali hvarsko je pročelje već prerađeno prema zahtjevima baroka.

U doba, kad su turski gusari držali u strahu i nesigurnosti pučanstvo dalmatinske obale i otoka, gradile su se u Dalmaciji utvrđene crkve. Takva je utvrđena crkva Gospina crkva u Vrboskoj na otoku Hvaru (1572/9). U njoj su vanjski zidovi svud oko crkve pretvoreni u zatvorene visoke zidne površine s obranbenim kruništima i puškarnicama na vrhu. Izdaleka ima ova crkva oblik tvrđave.

Življa građevna djelatnost u doba baroka opaža se osobito u Dubrovniku i Zadru. Neke vrste prielaz iz kasne renesanse u barok opaža se na Novoj crkvi u Šibeniku (s na pô gotičkim

prozorima), te crkva sv. Roka (1600.), sv. Antuna (1623.) i sv. Šimuna (1632.) u Zadru. U Zadru su barokizirane stare crkve sv. Marije i sv. Franje.

Po nacrtima Andrije Raffalinia izvedena je 1713. stolna crkva u Dubrovniku, nakon što je prijašnja katedrala 1667. porušena od potresa. Mletčanin Marino Gropelli sagradio je u Dubrovniku 1707—1715. crkvu sv. Vlaha, jer je stara crkva izgorjela. Isusovac Simone Capilozzi sagradio je isusovačku crkvu u Dubrovniku po uzoru isusovačke crkve u Rimu zvane *Al Gesù*.

U naše je dane Ivan Meštrović sagradio dvie monumentalne, ako i ne velike grobne kapele u Dalmaciji. Najprije grobnicu obitelji Račić u Cavtatu kod Dubrovnika, a onda svoju grobnicu u svom rodnom mjestu kod Drniša.

2. Sasvim drugu sliku daje razvitak crkvenog graditeljstva u Bosni.

U vrieme prije dolazka Hrvata, u 5. i 6. st., bile su biskupije na području današnje Herceg-Bosne podložne nadbiskupu *Salonae* kao svom metropoliti. Liturgijski je jezik u starokršćanskim biskupijama bosansko-hercegovačkog područja bio latinski. Izkopine brojnih starokršćanskih bazilika povezuju ovo područje sa starokršćanskom *Salonae*. Dr. Ćiro Truhelka odkopao je ostatke starokršćanske bogomolje kod Vidoštaka, kod Borasa i kod Varošluka (kotar Travnik). Osim toga odkopane su ruševine starokršćanskih bazilika u Skelanima, kod Šipraga, u Majdanu kod Varcar Vakufa, u Dabravini (kotar Visoko) i u Zenici. Najvažniji su spomenici starokršćanskog graditeljstva u Bosni ostatci bazilika u Zenici i u Dabravini. Dvostruka bazilika, odkopana u Zenici, sagrađena je na ruševinama rimskog municipia Bistua. To je bila stolna crkva dieceze Bistua.

Dolazkom Hrvata nije kršćanstva nestalo iz Bosne; ono je bilo samo potisnuto i razbijeno. Niti reorganizacije kršćanske Crkve u Bosni vode u Dalmaciju. Namjesto porušenih starokršćanskih bazilika grade se prema dru. Draganoviću na samim rimskim zidinama ili u neposrednoj blizini ruševina rimskih naseobina kršćanske crkvice. Tako u Skelanima na Drini, u Varvari na izvoru Rame, u Borasima, Arnautovićima i Brezi

kod Visokog, u Mošunju na Lašvi. U Skelanima je bila sagrađena bazilika u 4. ili 5. st. a onda druga, manja, slabije građena, nakon seobe naroda. U Zenici je starorimska profana zgrada najprije pretvorena u crkvu. Zatim je, valjda pri dolazku Hrvata, bazilika propala. Konačno je, već u hrvatskom razdoblju, predvorje razorene bazilike pretvoreno u kapelu, a prostor bivše bazilike u crkveno dvorište i groblje. Dr. Karaman drži nasuprot, da će osim ruševina zvonika u selu Varvari (Barbara) i neobjelodanjenih izkopina Sv. Petra *de campo* u okolici Trebinja jedva još biti koja poznata crkva iz starohrvatskog doba.

Negdje u 11. st. osnovana je posebna bosanska biskupija za bosanske katolike. Izprva je ova biskupija bila podložna metropoliti splitskom. Kulinu banu bit će uspjelo, da je otrgne od Splita i podloži nadbiskupu dubrovačkom. Sjedište je bosanskog biskuap do 1238. bila možda Crkvina (u blizini postaje Sjetlina). Ban Ninoslav sagradio je 1244. stolnu crkvu bosanske biskupije u Brdu u župi Vrhbosna (možda Crkvište, kota 1073 iznad željezničke postaje Pale, od prilike 16 km jugoiztočno od Sarajeva).

Zanimljiv je romanički zvonik nekadanje crkve sv. Luke u Jajcu, pretvoren u munaru.

Dok se u Dalmaciji u 13. i 14. st. opaža visoki umjetnički uzpon, u Bosni u to doba umjetnosti gotovo nestaje. To je doba patarena.

Kulin ban (1180.—1205.) dao je bosanskim *krstjanima* utočiste i podporu, ali sam je bio katolik. *Krstjani* zaziru od crkava, a i ono malo njih, što su ih zatekli, napušta se i propada.

Osobito je zanimljiva grobnica blizu kule Čengića u Rataju kod Foče, iztesana iz stiene. Tu je po sumnjivoj predaji bilo pokopano tielo sv. Basilija Ostrožkog prije prienosa u podostrožki manastir u Crnoj Gori. Sličan, ali obsegom mnogo veći podzemni spomenik, jesu t. zv. katakombe u Jajcu. To je iz stiene izklesana crkva sa šiljatim lukovima. I na arkosoliu grobnice blizu kule Čengića u Rataju vidi se šiljati luk. Uobće se utjecaj gotike u Bosni opaža u razdoblju 1463—1526.

Kad bi Osmanlije osvojili koji grad, prvo im je bilo, da svečanom *dovom* zahvale *Allahu* na pobjedi. Na mjestu, gdje se ta *dova* obavila, sagradila bi se poslie džamija i ta se zato

zvala *fetijom*, t. j. osvajačkom. No ako je u gradu bilo crkava, odabrala bi se za dovu najljepša i onda se pretvorila u carevu džamiju. Tako je bilo i u Bihaću. Katolička crkva, pretvorena u džamiju, bila je gotička građevina, kako još danas svjedoče gotički prozori *fetije - džamije* u Bihaću i njezino pročelje. U gotičkom je stilu bila izgrađena i Gospina crkva u Zvorniku, koju su Turci pregradili u carevu džamiju.

3. U gornjoj Hrvatskoj nemamo starokršćanskih crkvenih građevina, ili točnije: bit će, da ih ima, ali su ostale nepoznate, jer se nisu vršila znanstvena iztraživanja i odkopavanja u tom pravcu.

Strašna bujica seobe naroda i kasnije provala Tatara i Turaka uništila je sve, na što je naišla. Ipak je jedva moguće, da bi sve starokršćanske i kasnije crkvene građevine izčezle bez traga. Bit će im tragova u zemlji. Sustavna bi dakle iztraživanja n. pr. u Sisku, Hrvatskoj Mitrovici i drugdje po svoj prilici doniela pozitivne posljedke.

Romanički ostatci sačuvani su kod sv. Jurja u Belcu, sv. Križa kod Budinščine, u Glogovnici kod Križevaca, na groblju u Babskoj kod Šida. Kao romanička bazilika s tri lađe počela se u 13. st. graditi stolna crkva u Senju. Težko je reći, kako je izgledala prva zagrebačka stolna crkva, građena brzo iza osnutka biskupije. Namjesto porušene prvotne stolne crkve počela se u drugoj polovici 13. st. graditi nova katedrala. Često puta restaurirana, prilično je stradala od jakog potresa 1880. Nakon ovog potresa proveli su krajem 19. st. Schmidt i Bollé neuspjelu restauraciju zagrebačke stolne crkve u stilu bečke *Votivkirche*. Kapelica sv. Stjepana prvomučenika u nadbiskupskom dvoru potječe iz 13. ili 14. st. Današnja kapelica samo je gornji dio prvotnog oratorija. U prvom desetljeću 13. st. gradjena je gotička crkva cistercitske opatije Topusko. Gradili su je cisterciti iz Clairvauxa, koji su se nastanili u toj opatiji, što ju je osnovao kralj Andrija I. (II.). Bilo je to doba jakog francuzkog utjecaja na ugarski dvor. Tako je razumljiva naoko čudnovata pojava gotike u Hrvatskoj u tako rano doba. Krajem 13. st. sagrađeno je i svetište današnje franjevačke crkve na Kaptolu u Zagrebu. Jezgra župne crkve sv. Marka u Zagrebu (današnje svetište) građena je u 13. st. Krajem

14. i početkom 15. st. dograđena je današnja crkva sv. Marka. U drugoj je polovici 19. st. loše restaurirana. G. 1937. obnovljena je restauracija tako, da je sa stupova skinut kreč i boja, te dolazi do izražaja monumentalna gotička konstrukcija. Osobito je mnogo gotičkih crkvi od 13. do 17. st. sagrađeno u Hrvatskom Zagorju, sjeverno od Zagreba. Spominjemo pavlinske crkve u Lepoglavi, Remetama kraj Zagreba, Crikvenici, sv. Ane de dobra kuća blizu Daruvara, opatiju Biela blizu Daruvara, frankopansku crkvu kod Oštarija, crkvu sv. Petra i Pavla u Bribiru kod Novi-Vinodol, nekadašnju benediktinsku, danas franjevačku crkvu na Košljunu, stolnu, znatno obnovljenu crkvu u Novom-Vinodol, frankopansku kapelu u stolnoj crkvi u Krku, u Remetincu kod Novog Marofa, te kapelu sv. Vuke u Vukovju nad Klenovnikom kod sv. Ivana Zeline. Nažalost je velik dio gotičkih crkvi dobrim dielom izmienjen u svojoj vanjštini i nutrinji, često tako, da se još jedva opaža gotička konstrukcija.

Tako je n. pr. prepošt zagrebačkog kaptola Sigmund Sinesperg 1740. počeo s pregradnjom stare (nekadašnje cistercitske) crkve sv. Marije u Zagrebu. Ova je pregradnja počela barokizirati crkvu sv. Marije, a kasnije su pregradnje uspjele ovu gotičku crkvu posve barokizirati.

I u gornjoj Hrvatskoj imademo utvrđenih crkava. Najveća je takva crkva sama stolna crkva u Zagrebu. Da bude zaštićena od turskih provala opasana je početkom 16. st. bedemom i kulama. Prigodom neuspjele restauracije iza velikog potresa 1880. srušen je bez potrebe bedem pred stolnom crkvom i t. zv. Bakačeva kula. Time je učinjena nepopravljiva šteta i otvoreno pitanje regulacije kaptola, koje nije lako riešiti.

Osobitu skupinu sačinjavaju t. zv. proštenjarske crkve 18. st., okružene zidom oko crkve. Prama crkvi naslanjaju se uz taj zid arkade. Takve su crkve n. pr. u Tržkom Vrhu, Belcu, Marija Gorska kod Lobora u Vinagori, sv. Martin u Voći kod Ivanca.

Ne smijemo mimoići ni zanimljivih drvenih crkvica, izgrađenih u 17. st. Ove su crkvice bez sumnje sačuvale dosta elemenata iz doba, kad su se gradile samo drvene crkve, ali su poprimile i mnoge elemente, preuzete od kamene gradnje. Spominjemo drvenu kapelicu sv. Katarine na groblju kod Erdovca blizu Križevaca, sv. Fabiana i Sebastiana kod Velike Gorice i sv. Barbare u Velikoj Mlaki kod Velike Gorice.

U gornjoj se Hrvatskoj, osobito u Hrvatskom Zagorju, gotika toliko udomaćila, da se ovdje grade gotičke crkve još i onda, kad je davno već prošlo njihovo doba n. pr. u Dalmaciji. Turska najezda i poraz kod Mohača 1526. razlogom su, da se u gornjoj Hrvatskoj uobće ne može govoriti o renesansi u graditeljstvu. Gotika traje na ovom području sve do baroka. Barok je gornjoj Hrvatskoj, a osobito Zagrebu, Hrvatskom Zagorju i gradu Varaždinu, dao iztaknuto obilježje. Tu se natječu pavlini, isusovci i franjevci sa svjetovnim klerom tko će sagraditi ljepšu crkvu i ljepše je ukrasiti. Nastaje doba velike građevne djelatnosti i barokiziranja starih gotičkih crkava. U 17. st. podižu isusovci u Zagrebu crkvu sv. Katarine. Franjevci uređuju svoju gotičku crkvu po uzoru crkve sv. Katarine. Uz crkvu sv. Marka počinje Antun Macetti 1660. s gradnjom zvonika, koji je dovršen 1725. U Zagrebu je osim toga u 17. st. podignuta župna crkva sv. Petra i kapelica sv. Martina i sv. Roka. U Varaždinu grade isusovci svoju crkvu 1642—1646., a isto tako i franjevci. Dobre se barokne crkve 17. st. nalaze u Bakru (sv. Margareta), u Čabru (dao graditi Petar Zrinski 1663.), u Krapini (sv. Katarina). U 18. st., kad su Turci prebačeni preko Save, veoma se mnogo gradi i pregrađuje u gornjoj Hrvatskoj. U Zagrebu je u to doba podignuta župna crkva sv. Ivana (Nova Ves), zatim isusovačka crkva sv. Franje Ksaverskog i kapelica Majke Božje u Kamenitim vratima. Među najljepše župne crkve u Hrvatskoj spada župna crkva u Selima kraj Siska, građena 1759—1765. Najljepša je barokna crkva u Hrvatskoj nova župna crkva u Belcu kod Zlatara. Namještaj je izrađen u rokoko-stilu. Osobito je liepa župna crkva sv. Terezije i franjevačka crkva sv. Duha u Požegi. Od baroknih kapela treba spomenuti kapelu sv. Jurja u Purgi kod Lepoglave i sv. Jelene u Kamenici kod Brinja. Zanimljiva je župna crkva u Djakovu (bivša džamija), u Daruvaru i Majka Božja Kamenska kod Križevaca.

Uz zakašnjeli barok javlja se u 19. st. i klasicizam, ali samo u manjim mjestima i zato vrlo umjeren. G. 1818. sagrađena je župna crkva u Pregradi. Kasnije se javlja tip nekako stisnute, ali u svojoj jednostavnosti ugodne crkve, kako to vidimo u Podcrkavlju kod Broda. Zagrebački arhitekt Bartol Felbinger (1785—1871.) gradio je uglavnom u Zagrebu gra-

đanske kuće i prvi narodni Dom u Zagrebu. U drugoj polovici 19. st. podiže biskup Strossmayer nakon mnogog proučavanja stolnu crkvu u Djakovu (arhitekti Roesner i Schmidt) spajajući u njoj romanički i bizantski slog.

»Restaurator« zagrebačke stolne crkve Hermann Bollé (1845—1927.) dominira u crkvenom graditeljstvu banske Hrvatske uništavanjem stare dobre umjetnosti i gradnjom bezvriednih pseudostilskih gradnja. Vancaš (1859—1932.) gradi sarajevsku katedralu i bezbroj manjih crkvica. Holjac projektira isusovačku crkvu u Zagrebu, a izvodi je obrtimice tvrdka Pilar, Maly i Bauda. U svemu tomu ima malo umjetnosti. Tu prevladava tehnika i obrt.

Od najnovijih gradnja spominjemo crkvu sv. Blaža i kapelicu ranjenoga Isusa u Zagrebu. Crkvu je sv. Blaža zasnovao arh. Kovačić (1870—1924.). To je arhitektonski zanimljivo zamišljena i dobro razčlanjena građevina centralnoga tipa s tlocrtom u obliku grčkoga križa i velikom kupolom. Kapelica ranjenoga Isusa ugrađena je u modernu veliku stanbenu sgradu na najprometnijem mjestu Zagreba.

Kiparstvo

1. Poput starokršćanske i starohrvatske arhitekture privukla je na sebe pažnju domaćih i stranih iztraživalaca i starokršćanska i starohrvatska skulptura u Dalmaciji. Naše razmatranje počinje s onim razdobljem, kad su Hrvati došli u Dalmaciju i počeli graditi crkve. Među najstarije skulpturne spomenike iz hrvatskog doba spada krstionica iz 8. st. u Kotoru, krstionica kneza Višeslava, također iz 8. st. (danas u Zagrebu), i nadvratnik crkve sv. Križa u Ninu s nadpisom župana Godežava. Sva su ova tri spomenika ukrašena trotračnim pleterom. Krstionica u Kotoru predstavlja mučno prelaženje degenerirane antike u pleternu ornamentiku. Prielaz antike u pleter zapaža se i na sarkofagu splitskog nadbiskupa Ivana Ravenjanina iz kraja 7. ili početka 8. st. U kasnu antiku bez pleternog ukrasa spada nadvratnik, nađen u Kaštel Sućurcu (iz kraja 7. st.). To je najstariji danas poznati skulpturni spomenik hrvatskog doba u Dalmaciji. Iz istog će doba biti i srebrni moćnik t. zv. *Reliquiarium Elaphitense*, nađen na Lapadu, urešen lukovima, križevima i nadpisom.

Kao što je gotovo sva sačuvana starohrvatska arhitektura crkvenog značaja, tako su i mnogobrojni sačuvani ostatci starohrvatske skulpture dielovi crkvenog namještaja. Vrlo su riedki komadi, koji su do danas došli čitavi, ili u takvom stanju, da se mogu sastaviti od sačuvanih komadića. Oltarni ciborij iz kneževske crkve sv. Marte u Biaćima, sastavljen je od brojnih malenih ulomaka. Sačuvani su ostatci ciborijâ iz starohrvatskih crkava, oplate žrtvenika, ograde između lađe i svetišta, ambona, dovratnika, nadvratnika i t. d. Sve je to iz kamena, a urešeno je tropleternom ornamentikom plitkog reliefa. U brojnim konbinacijama susrećemo tu starokršćanske lozice, križeve, palmete, rozete, ljiljane, grozdove, zviezde, užeta, lukove, kuke, kadšto i ptice i zvieri. Najčešći je motiv trotračni pleter raznovrstnih oblika od prosta uzla i pletenice do čitavih mreža, koje pokrivaju površine kamena, što ga je trebalo uresiti. Kadšto su svrdlom izbušene oveće rupe i nečim izpunjene, a kadšto su gusto nanizane male rupice. Čitav ovaj široki sloj starohrvatske skulpturne ornamentike u Dalmaciji sve do 12. st. ne pozna ljudskog lika, pa prema tomu, ni prizora iz biblije. Starohrvatska je pleterna ornamentika čisto ornamentalna. Neki su od ovih spomenika datirani, ili ih možemo približnom točnošću sami datirati. U Rižinicama, gdje je knez Trpimir oko 850. smjestio prve benediktince u Dalmaciji, našao se ulomak oltarne pregrade s uklesanim riečima: PRO DUCE TREPIM(iro). Kneza Branimira (879—892) spominju nadpisi oltarne pregrade, nađeni u Šopotu kod Benkovca i u Muću Gornjem. Prvi nadpis glasi: BRANIMIRO COM(es) DUX CRVATORU(m) COGIT(avi)... Drugi je nadpis točno datiran: BRANIMIRI ANNOR(um) C(h)R(ist)I SACRA DE VIRG(ine) CARNE UT SU(m)PS(it) S(unt) DCCCLXXX et VIII VI QUE INDIC(TIO). U zadužbini kneza Muncimira (892—900?) sv. Luke na Uzdolju kod Knina nađen je nadpis oltarne pregrade, gdje se spominje knez Muncimir. Na pločama oltarne pregrade iz crkve sv. Bartula na Kapitulu kod Knina spominje se hrvatski priestolonasljednik Svetoslav u vrieme kralja Držislava (969—997): (Svetos)CLAV DVX HROATORVM IN TEMPVS DIRZISCLAV DVCEM MAGNVM. Ali imade i takvih spomenika s pleternim ukrasom, koji imadu nadpis, pa se ipak ne mogu točno datirati. Takav

je spomenik krstionica, na kojoj se spominje knez Višeslav (iz druge polovice 8. st.?) ... HOC IOANNES PRESBITER SUB TEMPORE WISSASCLAVO DUCI BENE COMPOSUIT...

O postanku starohrvatskog pleternog ukrasa postoje različite teorije: teorija izopačene antike, bizantska, longobardska, iransko-sjevernjačka, italska i starohrvatska. Karamanu je pošlo za rukom dokazati, da pleterne skulpture nisu samo posljedica izopačivanja antike i starokršćanskih motiva, ako se i mora priznati, da kasna antika nije bez traga izčezla za seobe naroda. Bizantska teza također nije održiva, jer ako je Dalmacija i bila neko vrieme pod vlašću Bizanta, ipak u svom kulturnom životu ne pokazuje osobite ovisnosti od Bizanta. Karaman odklanja i longobardsku tezu, jer starohrvatski trotračni pleter nema nikakve veze s longobardskim životinjskim pleterom. Karaman je mišljenja, da je starohrvatska pleterna skulptura regionalna varianta pleterne plastike, koja se razvila u srednjoj i sjevernoj Italiji u 8. st., a zajednička je cieloj Europi na početku srednjega vieka. Karaman drži, da će biti po zrno istine i u teoriji o izopačenju kasne antike, kao i u orientalnoj i u barbarskoj tezi, tek da je težko lučiti i razčiniti udio pojedinog od ovih činbenika na razvitak ove regionalne variante pleterne plastike, koja se razvila u srednjoj i sjevernoj Italiji u 8. st., a zajednička je cieloj Europi na početku srednjega vieka. Strzygovski postavlja u ovom pitanju iransko-sjevernjačku tezu. Iz Irana potječe dvotračni pleter i bušenje kamena svrdlom, da se tako postigne duboka sjena. Hrvati su, po S., s drva prenieli na kamen nordijski troplet, kakav se nalazi n. pr. na oseberžkim saonicama. Osim toga prenieli su po S. Hrvati na kamen i ornamentiku s raznovrstnih tkiva, kako to sliedi iz uzporedbe dvo- i trotračnog ornamenta u hrvatskoj narodnoj nošnji s okomitim i diagonalnim križevima, spiralama i kukama. Dr. Milovan Gavazzi uzporedio je način tkanja i tkani ukras na ćilimima, pregačama i torbama u svim hrvatskim krajevima, osim kajkavskih Hrvata, s analognim prednjeazijskim radovima i došao je do zaključka, da ti radovi n. pr. iz Slavonije i oni iz Armenije pokazuju i u obćem izgledu i u pojedinostima međusobnu vezu. U staroarmenskim se crkvama prema Strzygovskom pojavljuje dvotračni pletenac u 7. st. Trebalo bi potanko uzporediti iransku i kavkazku skupinu sa starohrvatskom, gotskom i longobardskom i tako bi se po svoj prilici došlo do sigurnijih rezultata, nego smo to u stanju danas, kad nemamo sustavno sređene poredbene građe.

Pleterni ukras označuje starohrvatsku skulpturu u doba narodnih vladara pa sve do u 12. st. Krstionica splitske stolne crkve opločena je danas pločama, koje su prvobitno pripadale žrtveniku sv. Anastasia. Ove su ploče datirane 1104. Na jednoj je od ovih ploča izpod pleternog ukrasnog ruba u reliefu izklesan knez na priestolu s križem u desnoj ruci i s krunom na glavi. Njemu s desna i dolje uz noge po jedna osoba. Zadarskoj su crkvi sv. Nedjelje pripadale dvie kamene ploče s pleternim ukrasnim rubom. Na jednoj je ploči prikazano Isusovo rođenje i poklonstvo triju mudraca, a na drugoj ubistvo nevine dječice i bieg u Egipat. Bit će, da i ove ploče potječu iz 12. st.

U 12. st. crtežni reliefi ustupaju opet mjesto plošnoj tehnici, a pletera polako nestaje. 12. st. pripisuje se svetački relief (sv. Dujam?) na crkvi sv. Stjepana u Splitu i *Maiestas Domini* u luneti na portalu dvorišta crkve sv. Duha u Splitu. Nad vratima, koja vode u zvonik splitske stolne crkve, nalazi se uzidan relief izrađen na antiknom fragmentu. Ovaj relief prikazuje sv. Dujma, Anastasia i sv. Petra. Sv. Dujam nosi nizku mitru 13. st. Ovaj relief treba dakle datirati u 13. st. Prema urezanom nadpisu izradio ga je majstor Oto nepoznatog porietla i boravišta. Nad ulazom u zvonik splitske stolne crkve uzidane su i dvie mramorne ploče s reliefima Navještenja i Rođenja Isusova. Relief sa sv. Dujmom i Anastasiem potječe po svoj prilici iz g. 1210., kad je obnovljen žrtvenik sv. Dujma u splitskoj stolnoj crkvi. G. 1427. zamienjen je stari žrtvenik novim, što ga je izradio Bonino da Milano. Tom je prilikom po svoj prilici prednja oplata starog žrtvenika s reliefom sv. Dujma i Anastasia uzidana u zvonik. Vjerojatno su tada u zvonik uzidane i obje ploče s Navještenjem i Rođenjem Isusovim, koje možemo datirati prije 1300. U isto je vrieme nastala i propoviedaonica u splitskoj stolnoj crkvi. U Velom Varošu kod Splita, u crkvi sv. Luke nalazi se na glavnom oltaru polikromirani drveni relief. Na tom su reliefu prikazani Krist, sv. Dujam i svetac, odjeven u bizantsku odjeću, s naslikanim križem u desnoj ruci (sv. Anastasije?). Ovaj izvrstni umjetnički rad pripada 13. ili 14. st. Znamenita vrata splitske katedrale, što ih je svojom rezbarijom u 28 polja prizorima iz života Isusova uresio Splićanin Andrija Buvina, rađena su g. 1214. Naslon je drvenih korskih klupa u splitskoj stolnoj crkvi, prenesenih iz neke benediktinske crkve u splitsku katedralu, nastao valjda u drugoj polovici 13. st.

Ponosna je trogirska stolna crkva započeta 1213. Već 1240. dovršio je majstor Radovan skulpture na zapadnom portalu, kako to svjedoči nadpis na nadvratniku. I u Trogiru dakle, kao i u Splitu, počinje novo doba za kiparstvo u 13. st. Radovanov je portal kasnije pregrađen. U svom je prvotnom stanju ovaj portal izricao misao o griehu i Odkupljenju. Osim

toga nižu se simbolički prikazi mjeseci u godini. Sa strane čuvaju ulaz u stolnu crkvu lav i lavica. Na kasnije umetnutim stupićima izvajani su prizori iz lova u šumi. To je čisti ukras, bez dubljeg značenja.

Ciborij je nad glavnim žrtvenikom u trogirskoj stolnoj crkvi rađen oko 1300., a isto tako i trogirska propoviedaonica, koja će biti koju godinu mlađa od splitske. Blagoviest nad ciborijem izradio je prema nadpisu na Marijinu kipu neki Maurus početkom 14. st. Ciborij u korčulanskoj stolnoj crkvi izradio je Marko Andrijić (prema ugovoru od 22. VIII. 1486.) u miešanom stilu, gdje se izpreplića romanika, kićena gotika i rana renesansa.

U 15. st. prodire u Dalmaciju talijanska gotika. Bonino da Milano izradio je 1427. u stilu lombardske gotike novi žrtvenik sv. Dujma (danas bl. Arnira) za splitsku stolnu crkvu. Nešto kasnije izradio je šibenski graditelj Juraj Dalmatin (Orsini) 1448. lievi oltar u splitskoj stolnoj crkvi, posvećen sv. Anastasiu. Ovaj je žrtvenik izrađen u stilu venecianske kićene gotike. Juraj je 1446—1448. izradio i kapelu i raku bl. Arnira za benediktinke u Splitu. Na reliefu rake bl. Arnira imade motiva, koji podsjećaju na Donatella. Juraj Dalmatin okupio je oko sebe preko 30 klesara i učenika, većim dielom domaćih sinova. Najznamenitiji su njegovi suradnici i učenici: Nikola Firentinac, Andrija Aleši, Ivan Pribislavljić, Lovro Pincino, Antonije Bosato, a možda i Lucijan i Frano Laurana. Nakon Jurjeve smrti vodi gradnju šibenske katedrale 1477. Nikola Firentinac. Nikola uvodi i u graditeljstvo i u kiparstvo duh i oblike rane renesanse po uzoru Donatellovu. Glavna su vrata šibenske stolne crkve dovršena oko 1438. Urešena su kipićima 12 apostola, Boga Otca i glavicama anđela, napuhanih obraza. To je zaostatak sredovječnog skulpturnog uresa o posljednjem sudu, koji se u srednjem vieku često nalazio nad glavnim ulazom u crkvu. T. zv. lavska vrata na pobočnoj strani izrađena su 1433., a predstavljaju zaostatak prikaza o griehu i spasenju (Adam i Eva). Šibenska je katedrala, kako ju je zamislio njezin prvi graditelj, Franjo Jakovljev (1431—1441.), imala biti građena i urešena u venecianskoj gotici. Juraj Dalmatin nastavlja 1441—1473. gradnju i njezin kiparski ures u slogu kićene venecianske gotike. Osobito su značajne 74 čovječje glave, izklesane u apsidama, te kapiteli i fiale u krstionici. Nikola Firentinac unosi iza Jurjeve smrti u gradnju šibenske katedrale renesansu Donatellova smjera. Tako se šibenska stolna crkva može smatrati simbolom veličajne kratkotrajnosti gotičkog sloga u Dalmaciji. Nikola Firentinac osobito se proslavio kapelom bl. Ivana Ursini u trogirskoj stolnoj crkvi, 1468. izgrađenoj i urešenoj u duhu renesanse. Kod izradbe mu je pomagao Andrija Aleši. U toj se kapeli uz stariji sarkofag s moćima trogirskog biskupa bl. Ivana nalazi 12 kipova i relief Marijina krunisanja. Osim toga izradio je Nikola Firentinac 1469. grobni spomenik Ivana Sobote u crkvi sv. Dominika u Trogiru i polaganje Krista u grob, fragmenat žrtvenika iz crkve sv. Ivana Krstitelja u Trogiru (oko 1470.), danas uzidan kraj čempresovog drvoreda trogirskog groblja.

Aleševi reliefi o Isusovu krštenju i sv. Jeronimu u krstionici stolne crkve u Trogiru (1467.) pokazuju jaki utjecaj Nikole Firentinca i preko njega utjecaj Donatella. Različite pojedinosti podsjećaju i na šibensku katedralu. U trogirskoj krstionici spaja Aleši gotiku s renesansom.

Dominikanski je klaustar u Dubrovniku 1479—1482. radio nepoznati majstor iz škole Jurja Dalmatina u stilu kićene venecianske gotike. Dobar dio samostanskih klaustra, građenih u Dalmaciji krajem 15. st., pokazuje stilske oznake prielaza gotike u renesansu. Tako n. pr. klaustri na Otoku (Badija) kod Korčule, sv. Dominika u Trogiru i sv. Frane u Cavtatu. Još klaustar franjevačkog samostana u Rieci dubrovačkoj (1858.) ima pored polukružnih renesansnih arkada kapitele u stilu Jurja Dalmatina. Klaustri sv. Frane u Zadru, oo. Dominikanaca u Gružu, sv. Frane na Lopudu, rađeni su u slogu čiste renesanse.

Franjo Čočić izradio je 1576. drvene kipove sv. Roka, Kuzme i Damjana za korčulansku stolnu crkvu. Čočićevo je djelo i kip sv. Jeronima nad glavnim oltarom župne crkve u Pučišćima na Braču (1578.), kao i drveni kor u franjevačkoj crkvi sv. Marije u gradu Hvaru (zajedno sa Zadraninom Antunom Spia 1583.).

Na pročeljima dalmatinskih crkava često vidimo zakašnjeli motiv velike ruže. Tako n. pr. na sv. Križu u Šibeniku 1608., na župnoj crkvi u Omišu 1611. i župnoj crkvi u Milni iz 18.

st. Jezgru plastične i arhitektonske dekoracije dalmatinskih crkava kve do u 17. st. sačinjavaju motivi rane renesanse, a u manjoj mjeri motivi kasne renesanse i baroka. Znade se čak ušuljati i po koji nezaboravljeni motiv iz ranijeg gotičkog doba.

U naše je dane Ivan Meštrović grobnicu obitelji Račić u Cavtatu kod Dubrovnika i svoju grobnicu u Kljacima kod Drniša opremio svojim skulpturama, koje se mogu ubrojiti među najbolje Meštrovićeve radove. U svojoj je grobnici Meštrović smjestio veliko Razpeće, koje je prije bilo u crkvi sv. Marka u Zagrebu.

2. Kiparski se umjetnički spomenici u Bosni i Hercegovini mogu vremenski razvrstati u tri skupine. Prvu skupinu sačinjavaju spomenici starokršćanskog doba. U drugu skupinu spada građevna ornamentika od dolazka Hrvata u Bosnu do pojave bosanskih *krstjana.* Treća skupina obuhvaća t. zv. stećke.

U Zenici je među ruševinama stare stolne crkve nađen zanimljivi relief. Sredinu komposicije zauzima *crux gestatoria.* Desno je Isus kao dobri pastir. Dvie ovce traže kod Isusa zaštitu od neodređenih životinja, koje se u smislu ps. 90, 13. mogu smatrati lavom, zmajem, zmijom i baziliskom. Izradba je barbarski primitivna, ali zamisao spada u sviet starokršćanske antike. U Dabravini je nađen ulomak svetca s aureolom, rađen nevješto i barbarski. Truhelka misli, da ovaj relief prikazuje Bl. Dj. Mariju. U Dabravini i Zenici nađeni su mnogi ulomci crkvenog namještaja, urešeni dvotračnim pleterom. Zametak se ovog dvotračnog pletera opaža u vijugavoj dvostrukoj vinovoj lozici na septumu u Dabravini, kao i na osnovici stupova u Grčini kod Hana Potoka. Na jednom stupu u Dabravini dvotračni je pletenac kao samostalni ures već jasniji, a na temeljima stupova u Zenici već je sasvim izrazit. Najljepši je dosad poznati spomenik, urešen dvotračnim pleterom, ulomak pluteja iz bazilike u Zenici, koji svojim jednostavnim rombskim motivom s križnim cvjetovima u sredini i bujno spletenim rubom daje dojam bogato urešenog ćilima. Iz Glamoča i okolice potječu dvo- i tropleterne skulpture ranog srednjeg vieka (sada u sarajevskom muzeju), što ih je objelodanio Sergejevski u Glasniku Z. M. B. H. Iz ruševina crkve sv. Petra u Zavali

(Hercegovina) potječu kamene ploče s izklesanim trotračnim pleterom i pticama, urezanima u kamen linearnom tehnikom. Poneki zidni stupovi pergole u Dabravini i Zenici kao da su urešeni drvorezbarskom tehnikom: tu je izrezivanje drva nožićem preneseno na kamen.

U Mujdžićima kod Jajca nađeno je uz potok Janj maleno brončano Razpelo (samo *corpus),* vjerojatno iz 10. ili 11. st.

Ako i ne spada u područje bosanske umjetnosti, spomenut ćemo na ovom mjestu srebrnu raku za moći sv. Šimuna Pravednoga, što ju je 1377. za svog boravka u Zadru dala izraditi ugarsko-hrvatska kraljica Jelisava, kći bosanskog bana Stjepana II. Kotromanića, koja se 1353. udala za ugarsko-hrvatskog kralja Ljudevita. Ovu je srebrnu raku izradio Franjo, sin Antunov iz Milana, koji je u ono doba boravio u Zadru.

Dok u Dalmaciji nakon pletera dolazi doba visokog umjetničkog uzpona, u Bosni u 13. i 14. st. umjetnosti gotovo nestaje. To je doba t. zv. bogumila, ili bolje: bosanskih *krstjana.* Osim kamenih nadpisa i nadgrobnih spomenika jedva se još što sačuvalo. Osobita su vlastitost Bosne stećci, zvani »bilizi« i »mramori«. To su sredovječni kršćanski nadgrobni spomenici. Dugo se držalo, da pod njima leže samo t. zv. bogumili. Međutim na groblju Viništu u selu Grahovčićima, kotara travničkog stoji uzpravni stećak s nadpisom: »Sie leži Mihovio Grahovičić prave vire rimske, koi počteno hoćaše i Bogu se molaše i dobro knjigu znaše, daj mu Bog duši da bude spasen«. Mnogi od onih, koji počivaju pod bosanskim stećcima, sigurno je bio, poput Mihovila Grahovičića, »prave vire rimske«. Uglavnom su ipak bosanski stećci nadgrobni spomenici nekadašnjih bosanskih *krstjana.* Prema popisu iz g. 1887/8. bilo je tih stećaka 27.067. Većina je tih stećaka skromna oblika, bez svakog uresa. Neki su ukrašeni motivom sukane uzice, jednostavnim vijugama, stiliziranim trolistima, spiralama i rozetama sa 6 ili 8 latica. Sve je to obično uklesano u brazdastim konturama, rjeđe u plosnom reliefu na slabo udubljenoj podzadini. U Hercegovini su uzpravni stećci često urešeni nizom arkada. Imade i stećaka, koji su urešeni heraldičkim (štit i mač) i figuralnim uresom. Uz pojedine osobe prikazuje se plesanje kola i prizori iz lova. U tim ukrasima nedostaje svaka aluzija na vjerske ili biblijske motive. Pa i sam križ je riedka pojava. Tehnika i stil figuralnih komposicija vrlo su

jednostavni i priprosti. Detalja lica i udova nema. Mnogi su klesari (»kovači«, kako se na nadpisima zovu) na svojim radovima zapisali svoja imena. Nadpisi su inače na stećcima vrlo riedki, jer tek svaki stoti stećak ima nadpis. Neki su od stećaka vrlo veliki. Tako je stećak Vladka Vladkovića u Lađevini kod Rogatice težak 29.000 kg, a onaj kod Pavlovca, na južnom rubu Sarajevskog polja, koji vjerojatno obilježuje grob velikog vojvode Pavla Radinovića, još je znatno veći. Sve dosad poznate stećke nadvisuje svojom umjetničkom izradbom i povjestnim značenjem stećak bosanskog bana Stjepana Priezde u Donjoj Zgošći. Ukrašen je na tri strane figuralnim reliefima, a na četvrtoj čistom ornamentikom.

3. U gornjoj Hrvatskoj malo se sačuvalo plastike s pleternom ornamentikom. Osim stupa s Janjetom, nađenog u Iloku (četverotračni pleter romaničkog doba) i nekoliko ulomaka (iz Siska?) i iz Rakovca, kotar Irig (Opatija Dumbovo), sve u arheoložkom muzeju u Zagrebu, bit će jedva još štogod. Uslied seobe naroda i turskih ratova gornja je Hrvatska znatno više stradala od Dalmacije, pa što je bilo, to je uništeno. Među najstarije skulpturne spomenike u gornjoj Hrvatskoj spada t. zv. diptih u riznici prvostolne crkve zagrebačke pod br. 22. To su četiri tanke pločice od slonove kosti veličine 90 $\times$ 112 mm, umetnute u srebrni okvir iz g. 1630. U sredini je veliki brušeni kristal. Na pločicama je urezano Navještenje, Rođenje Isusovo, Krštenje Isusovo, Preobraženje, Posljednja večera, Pranje nogu, Judin poljubac, Razpeće, Uzkrsnuće i Uzašašće. Ove pločice bit će najstariji predmet u riznici zagrebačke stolne crkve. U stvari to nije nikakav »diptih«, nego ukras prednjih korica jedne svečane liturgijske knjige, po svoj prilici evanđelistara. G. 1927. ukradene su ove pločice i zamienjene falsifikatom, rađenim u Beču prema jednoj fotografiji. Izvornik je prodan muzeju u Klevelandu. Kad se ustanovilo, da je ovaj prodani izvornik ukraden, vraćen je u Zagreb, te se danas nalazi u riznici prvostolne crkve i original i kopija. Originalne će pločice biti rezbarski rad 11. st., po svoj prilici donesen u Zagreb povodom osnutka biskupije oko 1093.

Jedna glava, nedavno nađena kod sadašnjeg popravka zagrebačke stolne crkve, mogla bi biti neznatni ostatak prvotne stolne crkve 12. st.

Mali brončani *corpus* Razpetoga Isusa, što ga je 1941. našao dr. Ljubo Karaman u Martinšćini, veoma je sličan Razpetomu, koji je nađen kod Jajca. Potječe možda iz 11. st. Oba će primjerka trebati potanko proučiti, nisu li možda rustični rad.

U župnoj crkvi u Bribiru (Vinodol) uzidana je u zid kasnoromanička *Custodia*, oličena uljenom bojom. Dobro je sačuvana romanička *Custodia* u stolnoj crkvi u Senju.

U kapelici sv. Stjepana prvomučenika u nadbiskupskom dvoru u Zagrebu sačuvani su ranogotički kapiteli i gotički prozor 13. st. U crkvi sv. Katarine čuva se u Zagrebu kip Bogorodice iz stare dominikanske crkve Bl. Dj. M., koju su 1618. preuzeli kapucini. Kip potječe iz 14. st. Kameni likovi Spasitelja i apostola na južnom portalu sv. Marka u Zagrebu potječu iz 14/15. st., a 4 drvena kipa iz 17. st.

Relief sv. Martina iz Senja (danas u arheoložkom muzeju u Zagrebu) s glagolskim nadpisom, potječe iz g. 1330.

15. st. pripada gotički izrađeni oltarni relief Bl. Dj. Marije u nekadašnjoj pavlinskoj crkvi u Remetama kraj Zagreba. Izradio ga je pavlin Pavao de Zomirhia.

U 15. st. nastao je i kasno-gotički oltar Bl. Dj. Marije u Rementincu (danas u muzeju za umjetnost i obrt u Zagrebu). Ovom razdoblju pripada i polaganje u grob u župnoj crkvi sv. Križa Začretje.

U gornjoj Hrvatskoj nije renesansa imala ni vremena ni mogućnosti da se razvije, jer se gotika protegnula sve do u drugu polovicu 17. st., tako, da na ovom području gotika prelazi izravno u već posve razviti barok. Samo se u Hrvatskom Primorju, na iztočnoj obali Jadrana, javljaju kameni i drveni spomenici, koji stoje pod utjecajem talijanske renesanse. U Hrvatskom se Primorju i na otoku Krku u 16. st. ukrštava gotika i renesansa. Tako je n. pr. u seocu Klimno na otoku Krku sačuvan liepi drveni gotski poliptih Bogorodice sa svetcima, djelo domaće škole (grdno preličen uljenom bojom). U bakarskoj crkvici sv. Križa nalazi se gotičko Razpeće. U župnoj crkvi u Omišlju iza glavnog oltara kasnorenesansni (preveliki) drveni *retable* mletačke škole.

U stolnoj crkvi u Krku čuva se dragocjeni srebrni oltarni *retable*, urešen reliefima Krunjenja Bl. Dj. Marije i različitih svetaca, po svoj prilici domaći rad. Dao ga je izraditi krčki knez Ivan Frankopan 1477.

G. 1491. izrađen je renesansni okvir kamenitog svetohraništa župne crkve u frankopanskom gradu Hreljinu u Hrvatskom Primorju (danas u arheoložkom muzeju u Zagrebu). G. 1491. rađen je relief presv. Trojstva u stolnoj crkvi u Senju. Iz 16. je st. pročelje senjske crkve sv. Franje u slogu renesanse (1552.), i relief u mramoru, koji prikazuje bl. Dj. M. nad pokrajnim ulazom u stolnu crkvu u Bribiru kod Novoga u Vinodolu.

Toma Erdödy, ban hrvatski, poklonio je 1597. trsatskom svetištu Bl. Dj. M. dragocjeni srebrni kip Gospin za ozdravljenje svoga sina Sigismunda.

U Košljunu se čuvaju ostatci dobrih jaslica 16 st.

U 17. i 18. st. natječu se hrvatski pavlini, isusovci i franjevci sa svjetovnim klerom, tko će sagraditi ljepše crkve i bogatije ih opremiti i uresiti.

Prema želji zagrebačkog biskupa Vinkovića izradio je Kuzma Miller 1640/3. novi portal za zagrebačku stolnu crkvu »ad instar portae abbatiae de Dyak«. Kod »regotizacije« stolne crkve krajem 19. st. odstranjen je ovaj još djelomice sačuvani, ali nedovoljno proučeni portal i zamienjen je novim, pseudogotičkim.

U Zagrebu grade Isusovci baroknu crkvu sv. Katarine 1620-1632. Drveni polihromirani oltari rađeni su krajem 17. st. I franjevačka je crkva u Zagrebu po uzoru sv. Katarine dobila u to doba barokne oltare, ali ti su 1901. odstranjeni.

Za kapelu Bl. Dj. M. u zagrebačkoj stolnoj crkvi izradio je Matija Erlmon krilni oltar Bl. Dj. M. 1688. Slikari Ivan Eisenhort i Bernardo Bobić pozlatili su kipove i čitavu rezbariju i ures ovog žrtvenika. Ivan Kommersteiner podiže 1680. oltar sv. Franje Borgia u crkvi sv. Katarine u Zagrebu, a nešto kasnije i oltare sv. Ladislava i sv. Marije u zagrebačkoj katedrali.

Varaždinci Toma Derwant i Ivan Jakov Altenbacher izradili su za crkvu sv. Katarine u Zagrebu 1680. propoviedaonicu. Njihovi su oltari sv. Apolonije i sv. Dionisija u istoj crkvi.

U franjevačkoj crkvi sv. Trojstva u Karlovcu podiže 1698. ljubljanski kipar Mihael Cussa glavni oltar od crnog mramora. Franjevačka se crkva sv. Katarine u Krapini odlikuje liepim baroknim portalom, svetačkim kipovima i pozlaćenim baroknim oltarom.

Vriedne barokne oltare 18. st. imadu: bivša isusovačka crkva i franjevačka crkva u Varaždinu, crkva sv. Margarete u Bakru, sv. Franje Ksaverskog u Zagrebu, kapela sv. Antuna u Gradu Klenovniku, nova župna crkva u Belcu, kapela sv. Jurja u Purgi Lepoglavskoj. Divot-oltari iz toga doba nalaze se u Lepoglavi i Remetama. Robbin oltar sv. Križa iz g. 1756., danas u crkvi sv. Križa u Križevcima, bio je nekada u zagreb. stolnoj crkvi; odanle je maknut prigodom »regotizacije« iza potresa krajem 19. st. Franjo Robba je 1727. izradio oltar sv. Ignacija u isusovačkoj crkvi sv. Katarine u Zagrebu, zatim sv. Barbare i sv. Katarine za zagrebačku stolnu crkvu, a njegovi su učenici izradili oltare sv. Trojstva i sv. Emerika, isto za zagrebačku stolnu crkvu. Danas se ti oltari ne nalaze više u stolnoj crkvi, jer su odanle odstranjeni prigodom »regotizacije« iza potresa 1880. Sredinom 18. st. izradio je gorički kipar Antun Michellazzi oltar sv. Jurja za zagrebačku stolnu crkvu po uzoru Robbina oltara u crkvi sv. Katarine.

Za zagrebačku crkvu sv. Marije izradio je Robbin učenik Franjo Rottmann 1768. glavni oltar po uzoru Robbina glavnog oltara u ljubljanskoj crkvi sv. Jakova. Rottmann je sa svojim pomoćnicima za crkvu sv. Marije izradio i propoviedaonicu i druge oltare.

Stucco-uresom bogato je urešena kapela sv. Franje u franjevačkom samostanu u Zagrebu, zavjetna crkva sv. Triju Kralja u Kominu, Patačićkina kapela i nekadašnja knjižnica u Lepoglavi, crkva sv. Katarine u Zagrebu (1721/3.), kapela sv. Križa i sv. Franje Ksaverskog u Varaždinu, te kapela sv. Ante Padovanskoga u franjevačkoj crkvi sv. Ivana Krstitelja.

Gornja Hrvatska nema iz srednjega vieka onako liepih propoviedaonica, kako ih ima Dalmacija. Početkom 18. st. izradio je Mihael Cussa znamenitu propoviedaonicu u zagrebačkoj stolnoj crkvi. Liepe su barokne propoviedaonice u Belcu, Remetincu, Lepoglavi, Trškom vrhu. U Lovrečini kod Vrbovca nalazi se propoviedaonica 18. st. u obliku ribe. To je inače riedak oblik u Hrvatskoj.

U stolnoj crkvi u Novom - Vinodol sahranjen je kanonik Stjepan Mrzljak. Njegova je nadgrobna ploča u dobrom klasicizmu postavljena 1799.

Ivan Rendić (1849—1932.) podigao je brojne nadgrobne spomenike. Vatroslav Donegani (1836—1899.) radi u đakovačkoj stolnoj crkvi oltarne kipove. U Zagrebu je Fernkorn postavio kip sv. Jurja, koji se i danas još »uzalud muči, da na različitim stranama grada dotuče aždaju«. Prema Fernkornovoj skici dao je Pönninger 1869. u bečkoj *Kunstgiesserei* saliti kip Imakulate za Zagreb.

Religiozne skulpture Roberta Frangeša - Mihanovića (sv. Dominik, »Bieg u Egipat«) nemaju osobitog religioznog osjećaja. Isto vriedi, još u većoj mjeri, za Čikoševa sljedbenika Rudolfa Valdeca (1872—1928.). Ivo Kerdić, rođen 1881., Marschalov ljubimac, izradio je mnoge oltare, križeve, reliefe i kaleže. Spominjemo osobito tri žrtvenika za crkvu sv. Blaža u Zagrebu. Posve se posvetila vjerskim temama kiparica Mila Wod. Đuro Skarpa izradio je uz ostale radove jedno potresno Razpelo. Ivan Meštrović, rođen 1883., više samonikao simbolik, nego Rodinov učenik, obrađuje nacionalne i biblijske motive u kamenu, bronci i drvu. U mnogim se Meštrovićevim skulpturama osjeća samotvorna snaga genija. Poneki biblijski ili religijski motivi kao da Meštroviću služe za simbole osjećajâ ili pojavâ s drugih područja. Meštrovićev učenik Augustinčić izložio je 1942. jedno Razpelo, koje je pobudilo pozornost.

Slikarstvo

1. Ono, što je do nas došlo od slikarske umjetnosti iz srednjega vieka u Dalmaciji, vrlo je malo. Iz 11. ili 12. st. potječe fresko-slika u crkvi sv. Mihajla na Stonskom Polju. Tu su prikazani različiti svetci i lik kralja, koji je dosta dobro sačuvan. Istom razdoblju valja pripisati moćnik sv. Vlaha u Dubrovniku, urešen medaljonima s likovima svetaca u emailu, kao i pločice t. zv. Kolomanova križa u Rabu, koje su valjda također bile ures jednog moćnika.

U 12. st. dala je Stana, kći Petronje, u apsidi sv. Krisogona u Zadru izraditi sliku Spasitelja, okružena apostolima. Slika je bila izrađena u mozaiku, ali se nije sačuvala, jer je 1791. uništena. U sv. Krisogonu u Zadru sačuvani su tragovi jedne fresko-slike iz romaničnog doba i jedne, koja podsjeća na Giotta.

U župnoj crkvi u Segetu nalazi se veliko Razpeće na drvu, rad 14. st. Triptih o Razpeću, jedna Madona u stolnoj crkvi u Rabu i poliptih sv. Lucije iz crkvice sv. Lucije u Jurandvoru na otoku Krku, (u gradskom muzeju u Trstu), pripisuju se Paolu Veneziano. U crkvi sv. Bernardina (samostan sv. Eufemije) u Rabu čuva se poliptih od Antonija i Bartolomeja Vivarini (1458.).

Od kraja 13. do početka 16. st. razvile su se u većim dalmatinskim gradovima mjestne slikarske škole. Ovi su umjetnici slikali za crkve i samostane svoga područja. Nekima se od ovih dalmatinskih slikarâ znadu imena, ali ovo doba dalmatinske slikarske umjetnosti nije još dovoljno iztraženo. U Korčuli, Splitu, Šibeniku, Trogiru, Zadru i po drugim mjestima sačuvano je dosta slika ovih domaćih majstora. Njihovi poliptisi djeluju svečano. Ovisni su od venecianske gotike 14. st., koja podsjeća gotovo na Bizant. Pozadina je ovih poliptiha zlatna, a kojiput, valjda iz razloga štednje, samo crvena. Rađeni su ovi poliptisi i slike na drvu s tankim slojem sadre. Primjera radi spominjemo Gospu majstora Blaža *de Jadra,* zapravo Trogiranina, iz 1447. u Zadru, zatim križ u samostanu sv. Kuzme i Damjana kod Tkona, Madonu u franjevačkom samostanu na Krapnju, poliptihe s Gospom u trogirskoj i korčulanskoj katedrali. Najljepši poliptih ove vrste u Dalmaciji jest oltarna slika franjevačkog samostana na Uljanu (sada u Zadru).

Sredinom 15. st. nastavlja u Dubrovniku Kotoranin Lovro Marinov i na Lopudu Matej Jünčić trecenteskne predaje venecianskog slikarstva.

U drugoj se polovici 15. st. razvila u Dubrovniku domaća slikarska škola, koja u svom uzponu kao da stoji pod utjecajem venecianske slikarske porodice Vivarini i braće Crivelli. Vrhunac doseže ova dubrovačka slikarska škola oko 1500. God. 1509. spominje se u Dubrovniku i udruženje slikarâ. Glavni su predstavnici dubrovačke slikarske škole Nikola Božidarević, nazvan *Nicolaus Ragusinus* (1476-1516.) i Vicko Lovrin (1497-1515.). Nikola je slikao brojne triptihe i slike osobito u dominikanskoj crkvi i samostanu u Dubrovniku. Spominjemo Blagoviest na Lopudu (sada u Dubrovniku), triptih s Gospom, sv. Grgurom i sv. Martinom na Dančama u Dubrovniku i Gospu sa svetcima u sali kapitula dominikanskog samostana u Du-

brovniku. Vicko Lovrin naslikao je 1509. za franjevačku crkvu Majke Božje Sniežne poliptih, možda najljepše djelo dubrovačkog slikarstva uobće. Uz Nikolu Božidarevića i Vicka Lovrina iztiče se Mihajlo Hamzić s triptihom sv. Nikole u dominikanskoj crkvi (1512.) i slikom na platnu o krštenju Isusovu u kneževskom dvoru u Dubrovniku (1510.).

U 16. st. opada ova dubrovačka slikarska škola, jer se sada oltarne slike sve više naručuju iz Italije. Iznad prosjeka domaćih radova izdižu se slike u Dubrovniku i Lopudu označene monogramom A B D *(auctore Blasio Darsa ?)*, ako se imadu pripisati Blažu Držiću.

Mnogobrojne se slike talijanskih umjetnika, koje rese crkve i samostane u Dalmaciji, po otocima i u Hrvatskom Primorju, s više ili manje vjerojatnosti pripisuju najglasovitijim slikarima, kao braći Vivarini, Carpacciu, porodici Santa Croce, Palma, Raffaelu, Tintorettu, Tizianu... Budući da ova pripisivanja nisu još dovoljno kritički utvrđena, odustajemo u ovom kratkom prikazu od navođenja autora ovih slika.

Ivan Kokoljić iz Perasta (1661—1713) učio je u Veneciji. Spada među riedke bolje domaće slikare, koji su se posvetili radu u svojoj užoj domovini. Njegove se slike nalaze u njegovu rodnom mjestu u crkvi Bl. Dj. M. i u dominikanskoj crkvi sv. Nikole u Kotoru. Inače je većina boljih domaćih slikara pošla u Italiju, osobito u Veneciju. Tako n. pr. Stjepan Crnota Rabljanin, učenik Tizianov; Juraj Čulinović, poznat pod imenom *Giorgio Schiavone* (1436—1504.), školovan u Padovi; Andrija Medulić - *Schiavone* (1503—1563.), učenik Tizianov; Fridrik Benković (1677—1753), školovan u Veneciji; Martin Rota-Kolunić (1520—1583.) Šibenčanin, radio u Veneciji kao crtač i bakrorezac.

Kao riedkost treba spomenuti sliku Silazak Duha Svetog u crkvici Sv. Duha u Hvaru. Slikao ju je 1527. Španjolac Juan Benedetto, koji je došao u Dalmaciju krajem 15. st. Radio je u Šibeniku.

Jednu osobitost predstavljaju kasnobizantske ikone 16. do 18. st., slikane na drvu na zlatnoj pozadini u Veneciji i u grčkim manastirima. Nalazimo ih po dalmatinskim crkvama i samostanima.

Ako ovdje i ne obrađujemo t. zv. umjetni obrt u službi crkve, ne možemo ne spomenuti krasni antependij u samostanu

sv. Marije u Zadru i onaj iz stolne crkve u Krku i u Dobrinju (14. st.) sa slikama Gospe i svetaca u svili i zlatu.

Od riedkih novovjekih fresko-slika u Dalmaciji spominjemo freske u crkvi Gospe od sniega kod Segeta (16. st.), u Novoj Crkvi u Šibeniku (17. st.) i veliku iluzionističku Apoteozu sv. Ignacija Loyole, iznad glavnog oltara isusovačke crkve u Dubrovniku.

2. Najstariji dosad poznati spomenik crkvenog slikarstva u gornjoj Hrvatskoj jesu medaljoni, izrađeni u emailu na moćniku od bakrenog lima. Ovaj je moćnik nekada pripadao riznici zagrebačke stolne crkve, a potječe iz druge polovice 11. ili prve polovice 12. st. Medaljoni prikazuju Gospu, anđele i svetce. U sakristiji stolne crkve u Zagrebu sačuvani su ostatci fresko-slika iz kraja 13. ili početka 14. st. Prigodom restauracije župne crkve sv. Marka u Zagrebu 1876. naišlo se na freske Giottove škole iz prve polovice 14. st. Sve je to tada uništeno, ali se sačuvala kopija, koja se nalazi u arheoložkom muzeju u Zagrebu. G. 1941. pronađene su freske i u oratoriju sv. Stjepana prvomučenika u nadbiskupskom dvoru u Zagrebu. Čini se, da pokrivaju veći dio zida. Radi ratnih prilika ostavljeno je odkrivanje i proučavanje ovih freska za kasnije. Iz 15. i 16. st. sačuvani su tragovi i ostatci fresko-slikâ u različitim, ponajviše seoskim crkvama, tako n. pr. u crkvi Majke Božje Gorske kod Lobora.

Krajem 15. st. izrađen je srednji dio triptiha »Razpeće« u sakrištiji stolne crkve zagrebačke. Mješavina gotike i renesanse, značajna za doba kralja Matije. Krilne slike na gotičkim drvenim oltarima, nekad u Vrbovcu kod Križevaca, nalaze se danas u muzeju za umjetnost i obrt u Zagrebu. Potječu iz kraja 15. st. I Razpeće, koje je nekad bilo na žrtveniku sv. križa u zagrebačkoj stolnoj crkvi, a danas se nalazi na žrtveniku u osobnoj kapelici zagrebačkog nadbiskupa, potječe iz kraja 15. st.

Kao i u drugim granama likovnih umjetnosti, tako i u slikarstvu gornja Hrvatska gotovo i ne pozna renesanse. Gotika traje do katastrofe kod Mohača (1526.). Nakon izbora na Cetinu nastaje nova epoha, koja proizvodi i kulturnu reorientaciju prama sjeverozapadu, koliko je neprestano ratovanje s Turcima uobće dopuštalo slobodnog maha umjetnosti. Tako

je došlo, da u gornjoj Hrvatskoj i slikarstvo preskače renesansu i od gotike u 17. st. naprosto prelazi na barok. Izuzetak čini samo Hrvatsko Primorje. U Bribiru (Vinodol) čuva se oltarna slika »Pranje nogu«, koja se pripisuje Jakovu Palmi Mlađemu (1544—1628.). U Baški Novoj (župna crkva) nalazi se »Posljednja večera« istog slikara. Girolamo da Santa Croce izradio je 1535. monumentalni poliptih na glavnom oltaru u Košljunu. Njegovo je djelo i slika presv. Trojstva u župnoj crkvi u Bakru. Njegov sin Francesco slika za Dubašnicu na otoku Krku sv. Mandaljenu. Bernardino Licinio slika za sv. Franju u Krku (1522/44.) Bogorodicu sa svetcima. Nepoznati (domaći?) slikar naslikao je gostbu kod Simona Gubavca u crkvi sv. Benedikta u Krku. U stolnoj crkvi u Krku nalazi se »Krist u grobu« Ivana Antuna Pordenone (1483—1535.). U Košljunu nad glavnim oltarom na luku nalazi se velika slika na koži: »Posljednji sud«, od E. Ughetta (1635.). Kao što je na otoku Krku u 16. st. bila domaća drvorezbarska radionica, tako Don Francesco Juriceo početkom 18. st. slika oltarne slike za Bašku Novu i Košljun.

Kao što su u to doba dalmatinske i primorske crkve uzimale svoje oltare i oltarne slike iz Italije, tako u gornju Hrvatsku, osobito u Zagreb, dolaze slikari iz blize Slovenije. Ali imade i domaćih umjetnika, koji rade u 17. i 18. st. Ovi pripadaju osobito pavlinskom redu.

Elija Wolf († 1653.) iz Ljubljane radi oltarne slike za isusovačku crkvu sv. Katarine u Zagrebu. Ivan Juraj Geiger iz Novog Mesta izradio je 1660. dvie oltarne slike za isusovačku crkvu sv. Franje Ksaverskog u Zagrebu, a 1681. dvie slike za tadašnji drveni oltar sv. Ignacija u crkvi sv. Katarine u Zagrebu. Fra Serafin Schön naslikao je 1640. velike slike u refektoriju franjevačkog samostana na Trsatu (po uzoru Leonarda Bassano).

Krajem 17. st. radi u Zagrebu Bernardo Bobić, »prvi hrvatski impresionista«, školovan vjerojatno u Veneciji. Prve su mu poznate slike na oltaru sv. apostola u crkvi sv. Katarine u Zagrebu, rađene 1683. Iste je godine izradio i šest slika iz života sv. Franje asiškog u kapelici sv. Franje u franjevačkom samostanu u Zagrebu. G. 1691. slika Bobić krilne slike drvenog oltara sv. Stjepana i sv. Emerika. Možda mu se mogu

pripisati i slike Muke Isusove na krilnom oltaru u crkvi sv. Barbare u Velikoj Mlaki kod Velike Gorice (1679.). Zajedno s Bobićem bojadisao je i pozlatio Ljubljančanin Ivan Eisenhort 1688. krilni oltar bl. Dj. M. za stolnu crkvu zagrebačku, što ga je izradio Matija Erlmon.

U 18. st. stoje na čelu čitavog crkvenog slikarstva u gornjoj Hrvatskoj Pavlini iz Lepoglave i Remeta. Nakon portretiste br. Luke Markgraffa iz Bamberga (1694—1704.) javlja se pavlin br. Franjo Bobić († 1728. u Lepoglavi), možda istovjetan s Bernardom Bobićem. Brat Franjo ukrasio je fresko-slikama knjižnicu i ljetnu blagovaonicu lepoglavskog samostana. Velika slika »Papa Ivan XXII. potvrđuje red Pavlina« spada među prve pojave baroknog iluzionizma u gornjoj Hrvatskoj. U gornju Hrvatsku uveo je iluzionizam talijanski slikar Giulio Quaglia svojim freskama na svodu sv. Katarine u Zagrebu 1721. Najiztaknutiji predstavnik baroknog iluzionističkog slikarstva u gornjoj Hrvatskoj bio je lepoglavski pavlin Ivan Ranger (1700—1753.). Ranger je svojim freskama uresio crkvu i samostan u Lepoglavi, crkvu sv. Ivana nad Lepoglavom, crkvu u Sveticama, Marije Sniežne u Belcu, u Olimju, u Štrigovu, u Purgi, u Hrašćini (?), blagovaonicu franjevačkog samostana u Varaždinu i t. d. Pavlin br. Andrija Remetski slikao je crkvu u Remetama. Sačuvane su, ali još nepoznate, pojedine slike iz nekadašnjih pavlinskih crkava u Novom (Vinodol) i u Crikvenici.

Od ostalih iluzionističkih slikara u gornjoj Hrvatskoj spominjemo: Franju Jelovšeka (1752. u franjevačkoj crkvi u Samoboru); Kristofora Andriju Jelovšeka (1762. sv. Katarina u Zagrebu); Antona Lerhingera (1777. Tržki Vrh, 1787. pokrajna kapela i 1792. svetište sv. Ivana u Zagrebu u zajednici s Antunom Arherom, župna crkva sv. Ivana Nepomuka u Stupniku); Josipa Görnera (1799. župna crkva u Kutini); Nikolu Horvata, župnika iz Krapine, koji je 1826. oslikao kapelu sv. Vuka nad Klenovnikom i Mateja Brodnika (1840. svod kapelice sv. Tome u Zagrebu).

U sakristiji isusovačke crkve Uznesenja Bl. Dj. M. u Varaždinu, za koju kaže Habdelić u svom *Zerczalo Marianzko:* »ktere prizpodobne né štimam v slovenskom orszagu, zvan Biskupske Zagrebečke«, slikao je 1727. freske na stropu i na stieni

Blasius Grueber. Zanimljive su i fresko-slike u Majci Božjoj, Koruškoj kod Križevaca.

Uz iluzionističko se slikarstvo u gornjoj Hrvatskoj razvija i uljeno slikarstvo na platnu. Oltarnu sliku sv. Ignacija u crkvi sv. Katarine u Zagrebu iz g. 1729. pripisuju venecijanskom slikaru Nikoli Bambiniu. Valentin Metzinger naslikao je 1757. oltarnu sliku sv. Margarete u Bakru, 1735. Uznesenje Bl. Dj. M. u franjevačkoj crkvi u Jastrebarskom, 1743. sv. Regalata i sv. Jurja za franjevce u Karlovcu, te različite slike u Samoboru, Trsatu i Zagrebu. Antun Zebey naslikao je 1770. sliku sv. triju Kraljeva u crkvi sv. Marije u Zagrebu, a Smrt sv. Josipa i sv. Magdalena pohranjene su u muzeju za umjetnost i obrt. Franjo Kohler naslikao je 1777. oltarnu sliku sv. Ane u Lepoglavi, a Ivan Mertz veliku sliku skidanja s križa u kapeli sv. Ivana u Zagrebu 1798.

U 19. st. slika još Antun Keller (1820.) u Zagrebu gotovo baroknim načinom. Zatim slikaju u glavnom oltarne slike za zagrebačke crkve: Wallenek, Stöber, Srna, Lypoldt, Pucher, Hemerlein, Schönburner.

Djakovački biskup Strossmayer želio je, da njegovu novosagrađenu stolnu crkvu svojim fresko-slikama uresi Fr. Overbeck. Ali Overbecku nisu više dopuštale njegove fizičke sile da preuzme taj veliki posao. On je samo izradio nekoliko kartona i preporučio Strossmayeru A. M. Seitza i sina mu Ludovika. Biskup je dakle još boraveći u Rimu za vatikanskog crkvenog sabora 1870. sklopio sa Seitzima ugovor, prema kojemu su oni imali izvesti 34 velike fresko-slike u đakovačkoj stolnoj crkvi. Dvie slike izradio je u njihovu odsuću Ansiglione 1877.

Na talentiranog ali nesretnog Vjekoslava Karasa (1821 do 1858.) utječu rimski Nazarenci s Overbeckom na čelu. Uz veliko historijsko platno u karlovačkoj viećnici *(Našašće Mojsijevo)* slika Karas i jednu *Madonu.* Ako je ova *Madona* kopija ili parafraza nekog talijanskog uzora, tada je to (prema Ljubi Babiću) jedna od onih kopija, koje po svojoj vriednosti ne zaostaju za izvornikom.

Na razvitak umjetnosti, a osobito slikarstva, krajem 19. st., znatno je utjecao najprije dr. Iso Kršnjavi, a onda, u čisto umjetničkom duhu, Vlaho Bukovac i Bela Čikoš Sesia.

Dr. Iso Kršnjavi (1845—1927.), profesor na hrvatskom sveučilištu u Zagrebu i odjelni predstojnik za bogoštovlje i nastavu, riedko je markantna osoba u političkom, kulturnom i umjetničkom životu gornje Hrvatske krajem 19. i početkom 20. st. On tridesetak godina pokreće i vodi cieli razvitak likovnih umjetnosti u gornjoj Hrvatskoj. Od 70-tih godina 19. st. pa gotovo do pred prvi svjetski rat nema ni jednog pitanja ili događaja na tom području, a da u njemu ne bi Kršnjavi sudjelovao bilo kao glavni akter, bilo kao pokretač ili protivnik i kritičar. Kršnjavi je 1878. ostvario Družtvo umjetnosti, a 1882. obrtnu školu i u vezi s njom obrtni muzej. Kršnjavi okuplja oko sebe mlade umjetnike, podupire ih i omogućuje otvaranje ateliera u Zagrebu. Dobro poznaje Dantea, prevodi ga na hrvatski i potiče mlade umjetnike, da ilustriraju *Divinu Comediu.* Kršnjavi je više esteta nego umjetnik, više organizator nego stvaralac. U svojim je mladim danima naslikao nekoliko slika, od kojih je postala znamenitom Madona s navodnih 6 prsti na nozi, jer su politički protivnici sjenu na malom prstu silom htjeli pretvoriti u šesti prst. Pod kraj života Kršnjavi se skrušeno obratio, postao je trećoredac, slikao je u franjevačkoj crkvi u Zagrebu i zaželio je, da ga pokopaju na način male braće, kad ga poljubi blaga sestra Smrt. Da je Zagreb krajem 19. st. postao stjecištem umjetnikâ zasluga je u prvom redu dr. Ise Kršnjavia.

Ferdo Quiquerez (1845—1893.) učio je u Münchenu kod Pilotyeva sljedbenika Raaba. Po želji dra Ise Kršnjavia kopira Quiquerez slike u lepoglavskom refektoriju, da se na taj način sačuvaju barem u kopiji. Quiquerezove religiozne slike nalaze se u Mariji Bistrici, Kapeli kraj Bjelovara i u drugim crkvama.

Vlaho Bukovac (1855—1922.) uči 1877—1880. u Parizu kod Aleksandra Cabanela. Uz akte slika Bukovac portrete, pa i slike vjerskog sadržaja. Njegova je domena zapravo portret. Slika »Pustite k meni malene« više je svjetovna nego duhovna. Isto se može reći i za slike u dominikanskoj crkvi u Dubrovniku i u Cavtatu. Oko Bukovca su se u Zagrebu okupili svi »mladi« umjetnici kao oko središta. Ali u religioznom slikarstvu Bukovčev takmac Medović daleko više znači od Bukovca.

Mato Medović (1857—1919.) učio je najprije u Rimu kod Ludovika Seitza, zatim u Firenzi kod Grandia i Cizeria i ko-

načno u Münchenu kod Häckla i Löfftza. Mnoge Medovićeve svetice i Bogorodice odaju utjecaj Löfftzove škole: velike oči, sanjarski pogled, sladke boje i nemirna, maglena i nejasna pozadina. U Italiji slika Medović za franjevce u Ceseni religiozne slike. I u domovini je Medović naslikao veliki broj religioznih slika za crkve u Požegi, Slanom, Novoj Gradiški, u svom rodnom mjestu Kuni, u Zagrebu. Među najbolje mu slike spada *sv. Franjo* (u Strossmayerovoj galeriji slika) i jedno malo *Navještenje*. *Bakanal* po Ljubi Babiću gotovo je parafraza Muzziolieve slike »Al tempio di Bacco«.

Ivan Tišov (1870—1924.) želio je nastaviti Bukovčev rad i nadvisiti Bukovca u iluminizmu. Naslikao je mnogo religioznih slika na platnu.

Oton Iveković slikao je uz brojne motive iz hrvatske poviesti 1910. slike u hrvatskoj crkvi u Kansas City. 1901 ilustrirao je uz Medovića i Belu Čikoša Matičino izdanje Marulićeve Judite. U Sarajevu je naslikao 8 prizora iz života Isusova i dvie o sv. Ćirilu i Metodiju i 4 evanđelista. U Križevcima je naslikao historijsku sliku nad svetištem Sv. Križa.

Bela Čikoš-Sesia (1864—1931.), ideolog likovne Moderne u Hrvatskoj, unosi svoj racionalizam, koji se ne kreće samo na slikarskom području, i u religiozne motive. Slikao je biblijske teme *(Našašće Mojsievo, Kain i Abel, Potop, Judita, Saloma)*. Uza sav svoj »racionalizam« unosi Čikoš u svoju umjetnost jaku notu neke mističnosti i simbolike. Mnogo se bavi Apokalipsom. Od religioznih su mu tema najsnažnije apokaliptička *Mulier supra bestiam* i *Pietà*, koja djeluje gotovo kao izrez iz druge, veće slike, ali zapravo koncentrira pogled na produhovljenu bol triju glava.

Od živih hrvatskih slikara obrađuju religiozne teme osobito Antonini (crkva sv. Vinka u Zagrebu), Ljubo Babić (crkva nadbiskupskog sjemeništa u Zagrebu, kartoni za sv. Blaž u Zagrebu, Sv. Ante (na drvu) za oo. konventualce u Zagrebu), Kljaković (freske u crkvi sv. Marka u Zagrebu i u Vranjicu kod Splita), Rašica i Vanka. Učenica p. Desideria Lenza O. S. B., utemeljitelja beuronske umjetničke škole, s. Gertrudis Dolt O. S. B., izradila je kartone za fresko-slike u kapeli Doma Božje Providnosti na Trešnjevki u Zagrebu. Prema Trepšeovu kartonu izrađena je velika slika na staklu u kapelici Ranjenoga Isusa u Zagrebu.

Sitnoslikarstvo

1. U gornjoj su se Hrvatskoj sačuvali sredovječni kodeksi, ukrašeni miniaturama, poglavito u Zagrebu, i to u Strossmayerovoj galeriji slika, u pismohrani Hrvatske Akademije Znanosti i Umjetnosti, u metropolitanskoj knjižnici i riznici prvostolne crkve zagrebačke. Miniaturama su ukrašeni osobito liturgijski kodeksi, ali ima i takvih iluminiranih kodeksa, koji nisu liturgijski, nego n. pr. kanonistički. Isto su tako i biblije bogato urešene miniaturama. U velikom broju iluminiranih rukopisa, koji se danas nalaze u Zagrebu, treba razlikovati one, koji su doista *zagrebački*, jer su pisani u Zagrebu ili za Zagreb, ili su barem još u srednjem vieku doneseni u Zagreb, od onih, koji su »zagrebački« samo po tomu, što se danas nalaze u Zagrebu.

U metropolitanskoj se knjižnici, koju je krajem 17. st. osnovao zagrebački biskup Mikulić (1688—1699.), čuva veliki broj specifično zagrebačkih iluminiranih i ilustriranih kodeksa 11.—18. st. U ostalim se navedenim zbirkama uz specifično zagrebačke rukopise nalaze i takvi, koji su nabavljeni kasnije, osobito u drugoj polovici 19. st. Nemoguće je i nepotrebno u ovom kratkom prikazu nabrojiti i razvrstati sve iluminirane rukopise, koji se nalaze u Zagrebu. Moramo se dakle zadovoljiti s time, da u kratkim crtama prikažemo najznačajnija obilježja zagrebačkih zbirka iluminiranih rukopisa.

O največoj i najvrjednijoj takvoj zbirci, koja je pohranjena u metropolitani i u riznici stolne crkve, objelodanjujemo ovdje posebnu razpravu. Zato se na ovom mjestu ograničujemo samo na primjedbu, da su ovi specifično zagrebački kodeksi do u najnovije vrieme bili gotovo nepoznati, premda obuhvataju razmak vremena od 11. do 18. st., te zato predstavljaju gotovo čitav razvitak sitnoslikarstva u Zagrebu. Dva se najbogatije opremljena liturgijska kodeksa iz 15. st. čuvaju u riznici prvostolne crkve zagrebačke. Budući da o njima više govorimo u netom spomenutoj razpravi o zagrebačkim liturgijskim kodeksima, iztičemo ovdje samo činjenicu, da su oba ova misala tipični predstavnici ilustriranih kodeksa u najbolje doba kraljevske oficine u Budimu. Misal se Jurja *de Topusko* povrh toga može smatrati jednim od najbogatije urešenih misala svoga doba uobće, a njegov je sitnoslikarski ures osobito značajan.

Ostale spomenute zagrebačke zbirke nisu ni izdaleka tako bogate miniaturama kao metropolitana i riznica prvostolne crkve. Osim toga veći dio njihovih miniatura nije specifično zagrebački, nego je darovan ili kupljen. Tako je n. pr. biskup Strossmayer 9. XI. 1889. galeriji slika darovao sitnoslikama bogato urešeni *Livre d' heures* 16. st. francuzke proveniencije i destinacije. Isto je tako biskup Strossmayer oko 1870. u Amalfiu kod Napulja kupio i onda galeriji slika u Zagrebu darovao 4 velike miniature iz breviara ferrarskog vojvode Ercola I. (1471—1505.) i 14 manjih miniatura iz oficija ferrarskog vojvode Alfonsa I. (1505—1584.). Ove su miniature, što ih je u prvom desetljeću 16. st. po svoj prilici izradio Matteo da Milano, zajedno s miniaturama u spomenutom *Livre d' heures*, najljepše, što od sitnoslika ima Strossmayerova galerija slika.

2. Kao što najstariji zagrebački iluminirani kodeksi potječu iz 11. st., tako su i najstariji sačuvani dalmatinski iluminirani kodeksi pisani u 11. st. Među najstarije iluminirane kodekse, koji su nekad bili u Dalmaciji, može se ubrojiti Pasional MR 164 i beneventanski misal MR 166. Oba se ova kodeksa danas nalaze u metropolitani. U Zagreb su doneseni nepoznato kada, ali se već u 14. st. nalaze u riznici stolne crkve. U Zagreb su doneseni iz Splita. Pasional MR 164 donio je iz Toskane po svoj prilici splitski nadbiskup Bernardo, koji je pratio kardinala Jurja de Crescentio, kad je ovaj pošao u Hrvatsku i Ugarsku radi kanonizacije kralja Ladislava. Nadbiskup Bernardo, ili kardinal de Crescentio, donio je po svoj prilici sa sobom i beneventanski misal MR 166. U 12. st. nadopunjen je ovaj misal u Dalmaciji. Ostale je iluminirane kodekse, u koliko se nalaze u Dalmaciji i po dalmatinskim otocima, opisao i prikazao Hans Folnesics. Kad budu jednom ovi kodeksi i liturgijski proučeni, pružit će nam dragocjene podatke za crkvenu poviest Dalmacije.

3. Sve do dolazka Dominikanaca u Bosnu nose svi bosanski biskupi 1141. (?)—1233. narodna imena. Biskup Radogost polaže u Dubrovniku prigodom svoga posvećenja 1195. prisegu hrvatskim jezikom, jer nije znao latinski. U ovo prvo doba bogoslužje se u Bosni vrši rimskim obredom i hrvatskim jezikom. Bogoslužne su knjige izprva pisane glagolskim pismenima, a onda jednostavnijom ćirilicom, koja se u Bosni razvila

u bosančicu. Taj je proces po svoj prilici započeo za kratkotrajne zapadno-bugarske vlade u Bosni (986—1018.). Priestolnica cara Simeona u Ohridu bila je ujedno središte crkvenoslavenske prosvjete na ćirilskom pismu. Nadpis na crkvi Kulina bana kod Visokog i Kulinov ugovor s Dubrovčanima 1189. pisani su ćirilicom. Bosančica je nastala na bosanskom tlu ukrštavanjem ćirilice i glagolice. Osim nadgrobnih spomenika i povelja bosanskih vladara i velmoža u bosančici postoji još desetak što cjelovitih, što fragmentarnih rukopisa vjerskog sadržaja, niklih u Bosni, i to u krilu bosanskih *krstjana*. S jezične su i paleografske strane ovi rukopisi prilično proučeni. Trebalo bi ih proučiti i s liturgijskog gledišta.

4. Među liturgijskim kodeksima srednjega vieka valja posebnu pažnju posvetiti glagolskim misalima, breviarima, lekcionarima . . . Osobito su zanimljiva dva glagolska misala u Vrbniku na Krku, zatim misal krbavskoga kneza Novaka, breviar sitnoslikara Ivana iz Senja (1359.) i misal bosanskog vojvode Hrvoja Vukčića Hrvatinića, koji je do 1413. bio gospodar Splita.

5. Za gornju će Hrvatsku trebati sastaviti dobar popis latinskih iluminiranih kodeksa. Isto takav popis treba izraditi i za kodekse, koji su pisani glagolicom. Sličan popis valja, konačno, sastaviti i za one iluminirane kodekse, koji su svojim porietlom ili svojom destinacijom hrvatski, a nalaze se u inozemstvu.

6. Tri sitnoslikara zaslužuju da i u ovom kratkom i čednom prikazu budu osobito iztaknuta. To je ponajprije humanista, učenjak, pisac, diplomata i sitnoslikar Feliks Petančić Dubrovčanin *(Felix Petancius Ragusinus)*. Bio je najprije kancelar grada Senja, a zatim nadstojnik knjižnice i sitnoslikarske oficine kralja Matije u Budimu (1470—1516 ?). Pripisuju mu se: *Pontificale* Ivana Filipecza (Esztergom), *Trapezuntius* (Budapest), *Ptolomaeus* (Beč), *Cassianus* (Paris), *Historia Turcica* (Nürnberg). Zanimljivo je, da je kralj Vladislav II. 1512. poslao Petančića u Carigrad, da izpravi tekst ugovora o miru, u kojem slučajno nije bila spomenuta kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija. Drugi je sitnoslikar, koga treba osobito iztaći, jer daleko nadmašuje prosječnost, te ga valja, poput Petančića, ubrojiti među najbolje sitnoslikare 15. st., premda

je do pred kratko vrieme bio nepoznat, majstor I., po svoj prilici *Johannes Almannus pictor,* oko 1500. zagrebački građanin. On je prije 1498. svojim sitnoslikama gotičkog smjera uresio svečani misal zagrebačkog kanonika Jurja *de Topusko* (danas u riznici prvostolne crkve zagrebačke). O majstoru I. govorimo više na drugom mjestu. Treći hrvatski sitnoslikar velikog europskog formata, *Julio Clovio,* rođen je 1498. u Grižanima u Vinodolu. Umro je 1578. u Rimu, gdje je proboravio najveći dio svoga života. G. 1524/6. boravio je Clovio u Budimu i radio je u kraljevskoj oficini. Julia Clovia nazvali su sitnoslikarskim Raffaelom i Michelangelom, jer je nevjerojatnom virtuoznošću umio na sitnom prostoru mnogo i vrlo točno naslikati, tako, da se čini, da ne gledamo miniaturu, nego veliku sliku. Suvremenici su se divili toj njegovoj vještini. Naše doba upravo u toj virtuoznosti vidi vrhunac sitnoslikarstva, ali ujedno i početak dekadanse, jer se time vlastitost slikarstva prenosi na sitnoslikarstvo. U svakom slučaju predstavlja Julio Clovio vrhunac čitavog razvitka sitnoslikarstva uobće, koje je brzo iza toga praktički izumrlo.

Zaključne pripomene

Starokršćanska je i starohrvatska umjetnost najbolje proučena u Dalmaciji, manje u Bosni, a vrlo slabo u posavskoj Hrvatskoj. Ipak se već sada može reći, da Dalmacija utječe na Bosnu i na gornju Hrvatsku. Trotračni se pleter, tako značajan za dalmatinsku umjetnost u doba hrvatskih narodnih vladara, javlja i u Bosni, osobito uz granicu Dalmacije, ali i u gornjoj Hrvatskoj. Ovdje imamo n. pr. romanički stup s Janjetom iz Iloka, urešen četveropletom. To je bez sumnje spomenik romaničnog doba, ali veoma dragocjen, jer nam je sačuvao reminiscenciju starohrvatskog pletera, koja svjedoči o tomu, da je tada oko Iloka još bilo starih spomenika urešenih pleterom. U Bosni se susreću utjecaji iz primorske i posavske Hrvatske. Iz Dalmacije dopire u Bosnu starohrvatski troplet, a iz gornje Hrvatske gotika, dok nije prodor Islama zapriečio dalji razvitak kršćanske umjetnosti na području planinske Hrvatske.

Ono, što je za starokršćansku i starohrvatsku umjetnost u dalmatinskoj Hrvatskoj započeo don Frane Bulić, a nastavio dr. Ljubo Karaman, trebat će produbiti i proširiti, da tako dobijemo podpuni i sustavni priegled starokršćanske i starohrvatske umjetnosti u primorskoj Hrvatskoj. U Bosni će i Hercegovini trebati odkapanjima i proučavanjima starokršćanskih i starohrvatskih spomenika i stećaka posvetiti još više pažnje nego do sada. Posljedke će iztraživanja dra Ćire Truhelke i ostalih radnika na tom polju trebati kritički izpitati i povezati sa starokršćanskom umjetnošću u Dalmaciji. U posavskoj će Hrvatskoj trebati započeti s iztraživanjem i odkapanjem spomenika iz starokršćanskog doba i ranog srednjeg vieka. Bude li se pri tom postupalo sustavno na temelju dobro promišljenog nacrta, doniet će ovo proučavanje bez sumnje važnih odkrića.

Za upoznavanje crkvene umjetnosti od 13. st. amo stekli su u posavskoj Hrvatskoj neprolaznih zasluga osobito dugogodišnji i neumorni konservator prof. Đuro Szabo i marljivi i tihi prof. dr. Artur Schneider. Rad se prof. Szabo može na području bivše banske Hrvatske smatrati pionirskim i može se uzporediti s onim, što je u dalmatinskoj Hrvatskoj učinio don Frane Bulić za starokršćansku i starohrvatsku umjetnost. Prof. dr. Schneider provodi već čitav niz godina sustavno svjetlopisno snimanje umjetničkih spomenika u Hrvatskoj. Ovo se snimanje vrši u okviru rada Hrvatske Akademije Znanosti i Umjetnosti. U vezi s foto-arhivom konservatorskih ureda i različitih muzeja i drugih ustanova, te sa svjetlopisnim zbirkama, koje se nalaze u posebničkom posjedu, moći će se ovaj fotoarhiv HAZU razviti u veliku reprezentativnu i vrlo instruktivnu zbirku svjetlopisa, koja je prieko potrebna za proučavanje hrvatske umjetnosti. Najljepši iluminirani kodeksi iz riznice prvostolne crkve zagrebačke, metropolitanske knjižnice i Strossmayerove galerije slika već su snimljeni u koloru. Hrvatska Akademija upravo je započela sa snimanjem svih važnijih slika u Strossmayerovoj galeriji na kolor-filmu. Uključe li se u to snimanje i sredovječni iluminirani i neumizirani kodeksi u Zagrebu i po čitavoj Hrvatskoj, mogli bismo u Zagrebu imati dobar svjetlopisni priegled čitave hrvatske umjetnosti. Ali to je rad tako velikih razmjera, da će biti potrebno prema sustavnom planu podieliti to snimanje na konservatorske urede, umjetničke muzeje, Strossmayerovu galeriju slika i Akademiju, možda uz obvezatnu izmjenu slika.

Glavna svrha ovih i sličnih ustanova nije, da slučajnim posjetiocima odkriju svoje blago, pa ni da činovnici tih ustanova mogu sami proučavati ono, što je u tim ustanovama pohranjeno. Ove ustanove treba da spreme i srede podpunu građu svoga područja u dobrim zbirkama svjetlopisa, otisaka, crteža i knjiga, sa svim potrebitim podatcima o svakom pojedinom predmetu, te ovu građu uzmognu proučavati i oni, koji ne mogu, poput ravnatelja, kustosa i činovnika spomenutih ustanova, ići na teren. Muzeji, galerije i konservatorski uredi imadu za svoje područje jednaku zadaću, kao što je imadu knjižnice za područje knjige. Fran Kurelac preuzeo je 1842. dužnost, da uredi i popiše veliku knjižnicu kneza Adolfa Josipa Schwarzenberga u Češkom Krumlovu. Ali uronivši u čitanje bogatih dragocjenosti ove knjižnice zaboravio je Kurelac na preuzetu dužnost, koja je imala drugima omogućiti upotrebu knjižnice.

Uzporedo s nastojanjem oko izkapanja i iztraživanja spomenika crkvene umjetnosti na terenu, oko ostvarenja velike svjetlopisne zbirke i proširenja zagrebačke gipsoteke, trebat će proučavati sva područja crkvene umjetnosti u Hrvatskoj. Dosad se n. pr. sitnoslikarstvu nije kod nas posvećivala gotovo nikakva pažnja. Uz graditeljstvo, kiparstvo i slikarstvo trebat će proučavati i miniature, kojih imademo u Zagrebu i u Hrvatskoj veliko obilje. Samo tako moći ćemo jednom na temelju stručnih monografija dobiti dobru poviest razvitka crkvene umjetnosti u Hrvatskoj. U toj će poviesti, kako je zamišljam u skoroj budućnosti, osim samih spomenika doći do rieči i one žive sile, koje su te spomenike stvarale. Već se sada može reći, da su na razvitak crkvene umjetnosti u Hrvatskoj utjecale tri konponente: pobuda sa strane svjetovnog i redovnog klera, stvaralački rad domaćih umjetnika i utjecaji iz zapadne Europe. Danas se još ne može za svako područje i razdoblje točno odrediti, koliko je Crkva utjecala na formalni razvitak crkvene umjetnosti kod Hrvata. Ne možemo zasad točno odrediti ni koliko su Hrvati sami stvarali na umjetničkom polju, a koliko su primali. Ali već se sada može s podpunom sigurnošću reći, da Hrvati u umjetničkom pogledu nisu samo primali od svojih većih susjeda, nego su i sami stvarali i kod kuće i vani u velikom svietu. Ovaj naš kratki i čedni prikaz razvitka crkvenog graditeljstva, kiparstva, slikarstva i sitnoslikarstva pokazao nam je, da u svakoj od ovih umjetničkih grana imamo ljudi, koji su se izdigli daleko iznad prosječnosti i stvorili djela neprolazne i obće vriednosti.

LITERATURA

Babić Ljubo: Umjetnost kod Hrvata u XIX. stoljeću. Zagreb 1934.

Bach dr. Ivan: Gotički oltar iz Remetinca. *Alma Mater Croatica* 1942. br. 7. str. 250.—253.

Barada dr. Mijo: Nadvratnik VII. stoljeća iz Kaštel-Sućurca. *Serta Hoffileriana*, Zagreb 1940. 401.—418.

Berkovits Elena: Felice Petanzio Ragusino, capo della bottega di miniatori di Mattia Corvino, Budapest 1941.

Brunšmid dr. Josip: Kameni spomenici hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu. II. Vjestnik hrv. arheol. družtva n. s. XII. 1912. Zagreb 1912. 129.—197.

Brusić fra Vladislav: Otok Rab, Zagreb 1925.
- Benediktovska opatija na Košljunu. Bogoslov. Smotra 1932. 247.—258.
- Dolazak Franjevaca na Košljun. Bogosl. Sm. 1932. 325.—333.
- Ikonostas Jerolima de Santa Croce. Vjestnik za arh. dalm. 1933. 394.—399.

Bulić-Karaman: Palača cara Dioklecijana u Splitu. Zagreb 1927.

Buntak dr. Franjo: Župna crkva sv. Marije u Zagrebu. Vjestnik hrvatskog arheoložkog družtva N. S. XVII. 1936.

Cecchelli C.: Catalogo delle cose d'arte e di antichità d'Italia: Zara. Roma.

Draganović dr. Krunoslav: Katol. crkva u sredovječnoj Bosni, Poviest hrv. zemalja Bosne i Hercegovine I. Sarajevo 1942., 685—766.

Dyggve Ejnar i Johannes Brondsted: Recherches à Salone I. Copenhagen 1928. Forschungen in Salona II. Wien 1928. Forschungen in Salona III. (Dyggve Ejnar i Egger Rudolf Wien 1939.).

Fisković dr. Cvite: Korčulanska katedrala. *Croatia Sacra* 17. i 18. str. 1.—103. Zagreb 1939.
- Nekoliko neobjelodanjenih romaničkih skulptura u Splitu. *Serta Hoffileriana*. Zagreb 1940. 444.—452.
- Krstionica iz VIII. stoljeća u Kotoru. *Alma Mater Croatica* 1941. br. 2, str. 69.—72.

Folnesics Hans: Die illuminierten Handschriften in Dalmatien. Wien 1917.
- Die illuminierten Handschriften im Küstenland, Istrien und Triest, Wien 1915.

Folnesics Hans und Planiscig Leo: Bau- und Kunstdenkmale des Küstenlandes, Wien 1916.

Gavazzi dr. Milovan: Kulturna analiza etnografije Hrvata, Zagreb 1930.

Gotička drvena plastika u Trogiru. Rad Hrv. Akad. Zn. i Umj. Knjiga 275, umj. r. 5. Zagreb 1942. 97.—133.

Iveković Ćiril: Crkva i samostan sv. Krševana u Zadru. Zagreb 1931.

Iveković Ćiril: Dalmatiens Kunst und Plastik. Wien 1910.

Jiroušek Željko: Umjetnost u Hrvatskoj, Zagreb 1938.

Karaman dr. Ljubo: Iz kolievke hrvatske prošlosti. Zagreb 1930.
Umjetnost u Dalmaciji XV. i XVI. v., Zagreb 1933.
La Dalmatie a travers les âges, Split 1933.
O početcima srednjevjekovnog Splita do g. 800. *Serta Hoffileriana* 1940
Portal majstora Radovana u Trogiru. Rad J. A. knj. 262, umj. r. 3. Zagreb 1938.
Glose djelu: E. Dyggve und R. Egger, der altchristliche Friedhof Marusinac. Viestnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LI. Split 1940.
Starohrvatska umjetnost u Bosni i Hercegovini, u Poviesti Bosne I. Sarajevo 1942. 617.—628.
Buvinove vratnice i drveni kor splitske katedrale. Rad Hrv. Akad. Zn. i Umj. Knj. 275, umj. r. 5. Zagreb 1942. 1.—96.

Knezović dr. fra Oton: Bosna i Hercegovina od seobe naroda do XII. stoljeća. Poviest Bosne i Hercegovine I. Sarajevo 1942., 159.—195.

Kowalczyk Georg: Denkmäler der Kunst in Dalmatien, Wien 1910.

Kršnjavi dr. Iso: Pogled na razvoj hrvatske umjetnosti. Iz mojih zapisaka. Kolo M. H. I. 1905.

Kukuljević Ivan: Slovnik umjetnika. Zagreb 1858.

Mal Josip: Zgodovina umetnosti, Ljubljana 1924.

Novak dr. Viktor: Reliquiarium Elaphitense. Vjestnik za arheologiju i historiju dalmatinsku. Sv. LI. Split 1938.
Scriptura Beneventana s osobitim obzirom na tip dalmatinske beneventane. Zagreb 1920.

Schneider dr. Artur: Izvještaji o popisivanju, proučavanju i fotografiranju umjetničkih spomenika. Ljetopis J. A. sv. 46., 47., 49., 50., 51. i 52.
Strossmayer i religiozno slikarstvo njemačkih Nazarenaca. Rad J. A. knj. 252., umj. r. s.
Katalog Strossmayerove galerije. I. Talijanske slikarske škole. Zagreb 1939.
O Bogorodici Trenodusi. *Serta Hoffileriana.* Zagreb 1940. 465.—478.

Stošić Krsto: Katedrala u Šibeniku. Šibenik 1926.
Rukopisni kodeksi samostana sv. Frane u Šibeniku. *Croatia Sacra* V. 1923.

Strzygovski dr. Josip: Staro-hrvatska umjetnost. Zagreb 1927.

Szabo Đuro: Spomenici kotareva Klanjec i Pregrada. Zagreb 1912.
Spomenici kotareva Krapina i Zlatar. Zagreb 1914.
Spomenici kotara Ivanec. Zagreb 1919.
Umjetnost u našim ladanjskim crkvama. Zagreb 1927.

Tentor dr. Mate: Bosančica. Poviest Bosne I. Sarajevo 1942. 823.-829.

Tkalčić Iv. Krst.: Prvostolna crkva zagrebačka. Zagreb 1885.

Truhelka dr. Ćiro: Die christlichen Denkmäler Bosniens und der Herzegovina. Roma 1895.
Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne. Sarajevo 1914.

Starokršćanska arheologija. Zagreb 1931.
Sredovječni spomenici bosanske Hrvatske. Hrvatsko Kolo XXIII. 1.—13. Zagreb 1942.
Sredovječni stećki Bosne i Hercegovine. Poviest Bosne I. Sarajevo 1942. 629.—691.

Vanino dr. Miroslav D. I.: Prve pojave kršćanstva u Bosni. Poviest Bosne i Hercegovine I. Sarajevo 1942. 138.—158.

Vasić M. Milivoje: Arhitektura i skulptura u Dalmaciji. Beograd 1922.

Vrana Vladimir: Književna nastojanja u sredovječnoj Bosni. Poviest Bosne i Hercegovine I. Sarajevo 1942. 794.—822.

Westphal dr. Doroteja: Malo poznata slikarska djela XIV. do XVIII. stoljeća u Dalmaciji. Zagreb 1937. Rad J. A. knj. 258. umj. r. 2.

Crkva sv. Križa u Ninu

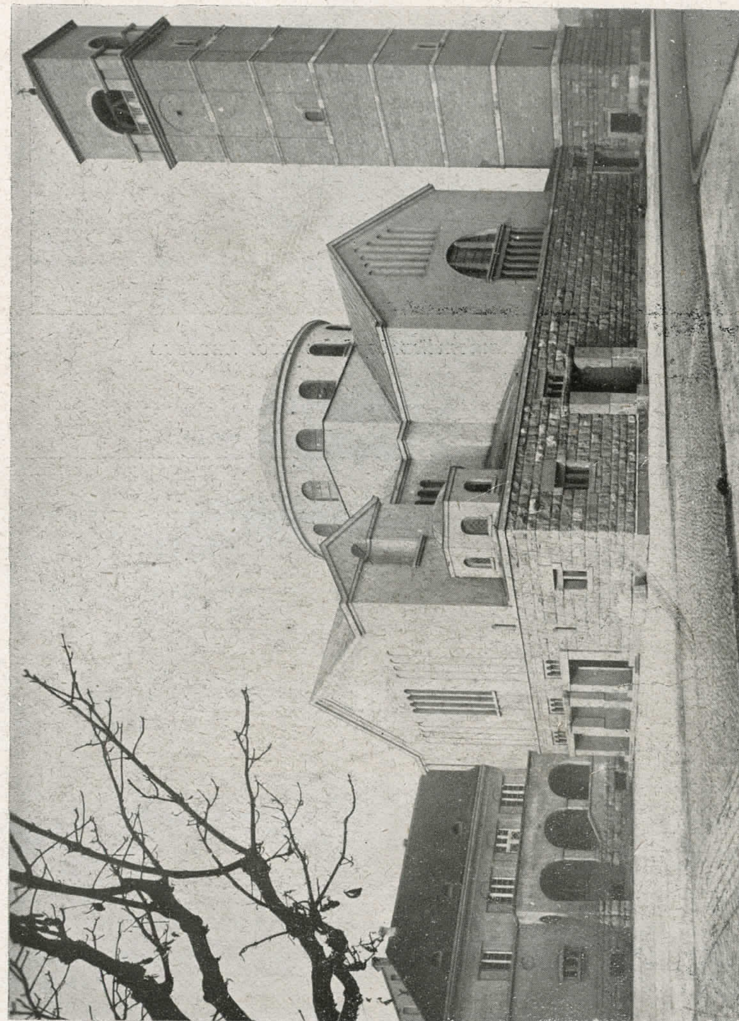
Ponutrica crkve sv. Barbare u Trogiru

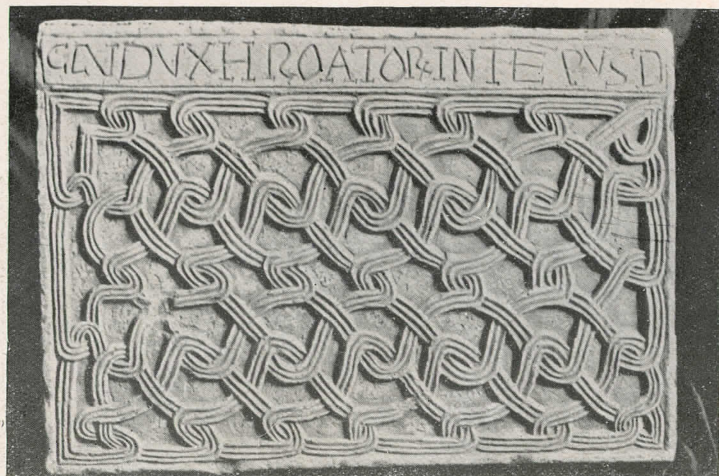
I. Ranger: Freski u crkvi sv. Jurja u Lepoglava—Purga

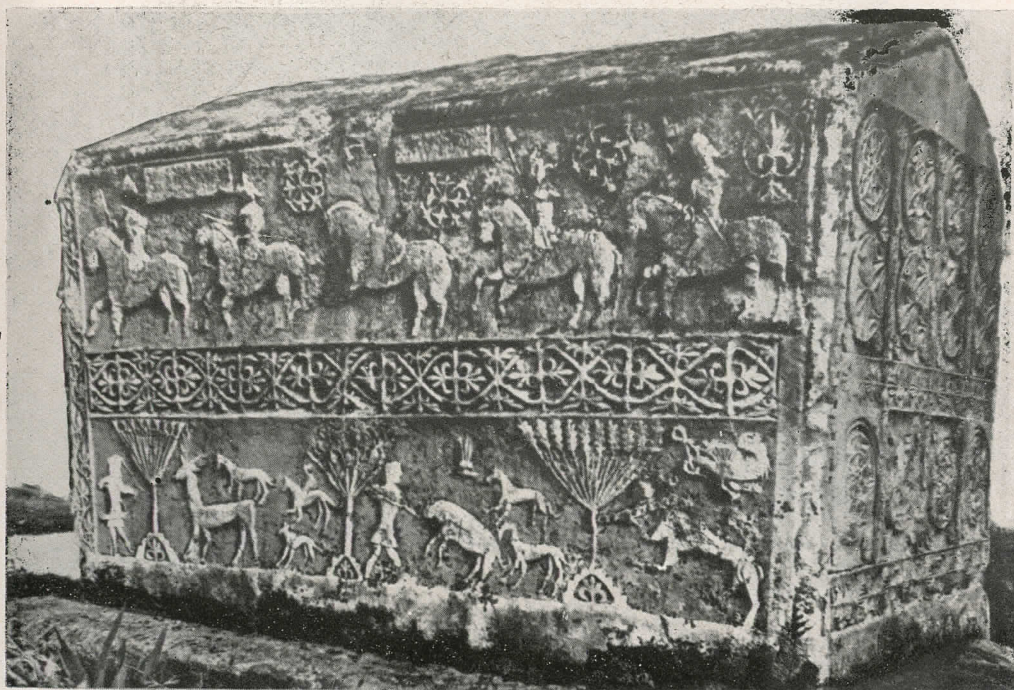
Lj. Seitz: Pomazanje Davida za kralja

Arh. Kovačić: Župna crkva sv. Blaža u Zagrebu

Pleterna ornamentika iz doba hrv. knezova

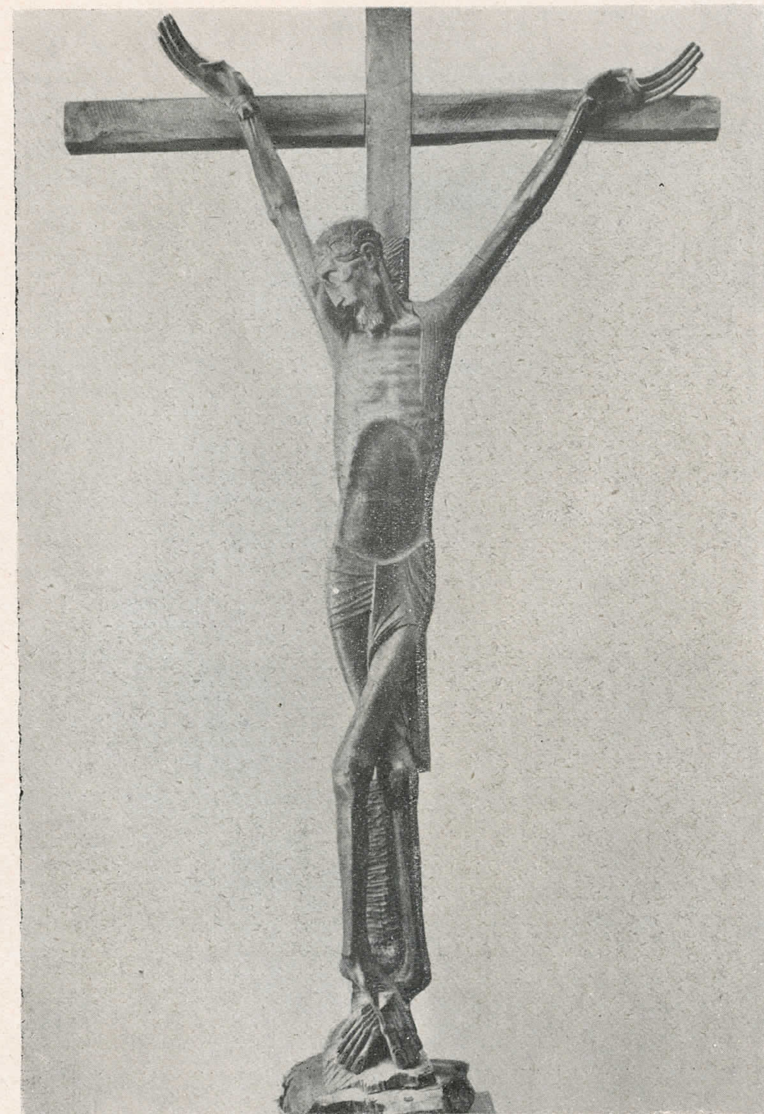
Stećak iz Donje Zgošće

Radovanov portal stolne crkve u Trogiru

F. Robba: Oltar sv. križa u crkvi sv. križa u Križevcima

I. Meštrović: Razpeće

N. Božidarević: Triptih (1517.) u crkvi sv. Marije (»Danče«) u Dubrovniku

Lj. Babić: Sv. Ante Padovanski

Stolna crkva u Šibeniku

Nova župna crkva u Belcu